

Nauka i politika: moderna ruska historiografija o Bosni i Hercegovini

Safet Bandžović

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
s.bandzovic@hotmail.com

Sažetak: Vrijeme dubokih političkih i socijalnih potresa uvijek donosi preispitivanje i preuređenje predstava o prošlosti, preoblikovanje različitih slojeva svijesti. Nestanak ideološke paradigme, prestanak “partijnosti”, promjena globalne politike i epohalne svjesnosti, umnogome su uticali na povratak “pedsocijalističke prošlosti”, njenu romantizaciju i idealizaciju, kao i revizionističku izmjenu društvenih determinanti historijskih interpretacija i sudova u postsocijalističkim zemljama, uz intezivno međudjelovanje politike, nacionalizma i historije u njihovim historiografijama. Ni velike historiografije, poput ruske, nisu imune na zaokrete, pritiske političkih matrica i izmijenjene stvarnosti u odnosu prema vlastitoj, kao i historiji drugih zemalja i naroda i njenom interpretiranju. Znatne su razlike između prethodne sovjetske i savremene ruske historiografije, kao i njihovih obrazaca. U borbi za ovladavanjem historijom klasni i internacionalni princip ustupio je mjesto naglašenom nacionalnom, uz obnovu nacionalnog identiteta “očišćenog od komunizma”. Interesi i politike velesila ostavljaju dubok pečat na historiju i fatum balkanskih naroda. Politički sporovi i pozicioniranja djeluju na historiografije, utiču na izbor i obradu istraživačkih tema. Nestanak jugoslavenske državne zajednice i pojava postjugoslavenskih država na političkoj mapi Evrope usložnili su višeznačne napore niza ruskih historičara za tumačenje njihove prošlosti, ali i savremenosti. Rast ruskog interesa za izučavanje historije Bosne i Hercegovine usko je vezan za političke krize i sukobe na tom prostoru i širi balkanski kontekst. Naučna pozornost posebno je usmjerena na Istočnu (1875–1878) i aneksionu krizu (1908–1909), raspad Jugoslavije i “postjugoslavenske ratove” i zbivanja tokom posljednje decenije prošlog i početkom ovog stoljeća. Među ruskim historičarima izraženo je više pristupa historiji Bosne i Hercegovine, od onog koji je tretira kao historiju države u njenoj složenosti, do onog reduciranog i selektivnog, kroz historiju pojedinih etničkih zajednica na tom prostoru. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju pitanja koja brojni naučnici postavljaju višeslojnoj prošlosti, ali i odgovore, odupirući se njenim drugačijim percepcijama. Uravnoteženo gledanje na prošlost Bosne i Hercegovine, kao i Balkana u cjelini, veliki je naučni izazov. Istina kojoj se teži je “cjelina”, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda, iziskuje multiperspektivni narativ.

Ključne riječi: ruska historiografija, Bosna i Hercegovina, interpretacija, politika, Balkan

Krupne političke promjene, sa dinamičnim procesom prerade prošlosti i kolektivnog pamćenja praćene su, po pravilu, izmjenom ideoloških znamenja, radikalnom izmjenom kulture sjećanja, političkih simbola i povratkom “starijim vrijednostima”. Sve historijske utopije su se pozivale na svijet oslobođen od klasnih sukoba. “Bauk komunizma” prestao je odavno da kruži Evropom. Njegov poraz je izazvao višeznačne procese.¹ Uz rast nacionalizma, iščezava i perspektiva nadnacionalnog identiteta. Slom bipolarnog političkog okvira vodio je “eruptivnom povratku sjećanja i ponovnom buđenju povijesti”. “Obnova nacije” i “povratak tradicije” manifestirali su se, uz rijetke izuzetke, kao histeričan antikomunistički nacionalizam.² Povezanost prošlosti, sadašnjice i budućnosti osnovna je crta ljudske temporalnosti i historijske svijesti. Prošlost ne čine događaji po sebi, “nego dešavanja snabdevena aktuelnim smislom”.³ Historijski narativi se stavljaju u službu sadašnjosti. Svi koji pišu o 1989. i tektonskom “potresu historije”, “ponovnom otkriću pamćenja”, bore se, ustvrđuje Timoti Eš (Timothy G. Ash), sa skoro neizbježnim porivom koji psiholozi zovu “retrospektivna pristrasnost”, što je tendencija da se određeni ishod sagledava kao najvjerojatniji od svih tada mogućih rješenja. Urušavanje realno egzistirajućeg socijalizma razotkrilo je unutarnju labilnost slika prošlosti i onoga što se na njoj temeljilo. Kao dio promjena u tim društvima, revitalizacija religije se odvijala mahom kroz njenu politizaciju, odnosno, u kontekstu “urušenog identitetskog socijalističkog okvira”, reafirmiranjem starih etničkih i konfesionalnih obrazaca radi homogenizacije identiteta u nacionalnim okvirima. Religijska pitanja su u biti i politička. Historija je “bez religije samo pepeo”. Uniformna slika historije smatrala se u socijalizmu jednim od ključnih instrumenata u izgradnji kolektivnog identiteta i legitimaciji režima.⁴ Potresi nakon 1989. – godine čuda (annus mirabilis), kada

¹ Michnik, 2009.

² Kako je u evropskoj kulturi sjećanja akcenat s antifašizma pomjeren na antitotalitarizam, Rusija je izgubila bolju polovinu svoje ambivalentne pozicije kao nasljednice SSSR-a – antifašističke i totalitarne države. U Rusiji je sve izraženije bilo insistiranje na ulozi SSSR-a i Crvene armije u slomu fašizma. Odbranu uloge Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašizma shvatila je i kao dio borbe za odbranu svoje savremene pozicije – vidi: Milošević, 2015: 173-179. U Rusiji je, pri kabinetu predsjednika države Medvedeva (Дмитрий А. Медведев), formirana 2009. Komisija za borbu protiv pokušaja falsifikovanja historije na štetu Rusije (Комиссия по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России). Ona je trebala da se suprotstavi rastućem “ozbiljnom, zlom i agresivnom” iskrivljavanju ruske prošlosti. Njeni članovi su bili neki historičari, poslanici, funkcioneri ministarstava policije, odbrane i Federalne službe bezbjednosti. Komisija je, bez nekih posebnih rezultata u radu, u februaru 2012. ukinuta.

³ I antifašizam se nacionalizira: ruski nacionalisti su ponosni na pobjedu u Drugom svjetskom ratu, ali je to, za njih, učinak Rusa, a ne komunista. Slična nacionalizacija antifašizma zbiva se i na Balkanu uz dodatnu kritiku jugoslavenstva – vidi: Kuljić, 2005b: 171-172.

⁴ Koren, 2012: 9.

se politička i idejna karta Evrope iz temelja mijenja, uticali su na “društvene determinante historijskih interpretacija i sudova”.⁵ Opšti zaokret epochalne svijesti udesno, ponovna nacionalizacija historiografije, normalizacija kapitalizma, restauracija religije, konzervatizma i demonizacija socijalizma krupne su promjene s kraja XX stoljeća – “ere religioznog rata između sekularnih ideologija”. Konstituiranje “novih” država iziskivalo je dotjerivanje predsocijalističke prošlosti. Diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana je sa pravdanjem novih interesa i identiteta.

Vrijeme i “politike historije”

Historija je varljiva i zavodljiva.⁶ Prelomna stanja uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog. Prošlost pruža bitne orijentire pri formuliranju stavova o sadašnjosti koju najpogrešnije tumače i budućnost predviđaju oni koji umisle da historija počinje od njih.⁷ Svijet se mijenja, prilagođava novim realnostima. Glavni motiv nisu ljubav, mržnja, prijateljstvo, duhovno, slaven-sko ili vjersko srodstvo, već interes – jedan od glavnih motiva odvajkada u politici velikih sila. Polovinom XIX stoljeća, lord Palmerston (Henry J. T. Palmerston), britanski premijer, izrekao je čuveni diktum: “Mi nemamo vječite saveznike i trajne neprijatelje. Naši interesi su jedino vječiti i trajni, i naša je dužnost njih da štitimo.” Poznavanje interesne logike velikih sila bitan je uslov opstanka “malih nacija”. Parcijalni interesi tih sila i arbitriranja, ojačani predrasudama i neznanjem, često su u historiji Balkana bili važniji od sudbine njegovih žitelja.⁸ Ništa tu, uočava Valter Roberts, nikada nije crno-bijelo, “postoje samo različite nijanse sive”. Kao tradicionalistička ideologija, nacionalizam se oslanja na prošlost i mitove, uvjeren u ispravnost svojih ciljeva i tvrdnji. Paralelno stvaranje različitih etničkih narativa na istom teritoriju čini načelo etniciteta eksplozivnim.⁹ Balkan je region u kome su se zbile dramatične promjene koje su ostavile dubok trag na interpretacije historije. Ratovi za “jugoslavensko naslijeđe” proizveli su, shodno raznim interesima, poplavu “brzopisnih” historija i ekspertiza.¹⁰ “Postjugoslavenski ratovi” su okončani,

⁵ Gross, 2006: 599.

⁶ Ković, 2011: 402.

⁷ Tanasković, 2010: 6.

⁸ Оршир. Гришина, 2014; Серапионова, 2011. Ruske diplomate koje su 1803. sastavljale projekat o potrebi osvajanja Istanbula i moreuza nisu čestito ni znale pravo ime naroda koji živi u gorama Bosne i Crne Gore – vidi: Krivokapić Jović, 2016: 213.

⁹ Berger, 2016: 481.

¹⁰ Ković, 2011: 403.

ali nisu izgubili na intenzitetu građanski “ratovi” sjećanja unutar država i između država, “sporovi” za “vjerodostojno” objašnjavanje uzroka i prirode sukoba. Kritičke i višestruke perspektive doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama.

Historiografija je interpretacija činjenica koje vremenom dobijaju i različita značenja. Njen zadatak političke socijalizacije određen je načinom na koji historičari, politička elita i narod shvataju stanje u kojem žive.¹¹ “Politika historije” svake države sadrži dva međusobno povezana aspekta – jedan, usmjeren ka rješavanju problema u unutrašnjoj politici, i drugi, u kome je ona bitna za razumijevanje međunarodnih odnosa.¹² Historičari ne pišu zatvoreni “u kuli od slonovače”. Uslovljeni su društvenim i nacionalnim kontekstom. Interpretacije prošlosti podložne su promjenama u svjetlu novih pitanja i perspektiva.¹³ Evropska historija je kontroverzna, kao i historija svake zemlje. Potreba da se prošlost sopstvenog naroda ili države prikaže u boljem svjetlu od realnog imanentna je svim društvima. Selektivno pamćenje je okvir stvaranja identiteta.¹⁴ Iz tokova prošlosti, odnosa i djelovanja ličnosti “filtrira se ono što je poželjno i tako se modelira poželjna istorijska svest grupe na bližu i dalju prošlost”. Izmišljanje prošlosti s pečatom nauke je oruđe za održanje političke moći. Osnova kolektivne memorije definira društvo. Društva su, ipak, “memorijski pluralna”. Nema jedne i nepromjenljive “istine” o prošlim događajima i njihovim značenjima. Vrata za istraživanje historijskih pojava, događaja i ličnosti su stalno otvorena. Historijski događaj je mozaik sastavljen od “mnogih kockica i nikada nije svodiv samo na jedan uzrok”. Kao što je rekao Edvard Kar (Edward H. Carr), “planina različito izgleda kad se gleda iz različitih uglova, ali ona ipak ima jedan oblik”. Neprekidna potraga

¹¹ Cipek, 1995: 182; Gross, 2004: 1058,

¹² “Politika historije” ili “historijska politika” (njem. *Geschichtspolitik*; rus. *Историческая политика*; polj. *Polityka historyczna*), navodi Milan Subotić, obuhvata skup različitih mjera i aktivnosti koje političke elite poduzimaju za stvaranje novih ili obnovu starih predstava o prošlosti koje odgovaraju njihovim političkim potrebama i ideološkim ciljevima. Za razliku od akademske historiografije koja, ako se drži svojih metoda i standarda, teži kritički zasnovanom i racionalno provjerljivom znanju o prošlosti, političko korištenje historije prvenstveno se rukovodi potragom za “upotrebljivom prošlošću” (*useable past*), tj. za takvom interpretacijom prošlosti koja se može iskoristiti za ciljeve koje artikuliraju politički akteri. “Politika historije” se oslanja na širi, sistematski razrađen skup aktivnosti i mjera koje, između ostalog, obuhvataju kreiranje obrazovnih programa, formiranje specijaliziranih institucija, zakonsko normiranje historiografskih interpretacija, određivanje državnih praznika, organiziranje komemorativnih svečanosti, reguliranje rituala i upotrebe simbola koji prošlost čine prisutnom u sadašnjosti itd. Stepenu dominacije oficijelnog “režima pamćenja” srazmjern je stepenu autoritarnosti vlasti. “Politika historije” je sastavni dio i značajno sredstvo “politike identiteta” – vidi opšir. Subotić, 2019; Миллер, 2009b.

¹³ Traverso, 2013: 20; Kuljić, 2005a: 22-24, 31.

¹⁴ Stojanović, 2013: 189-199.

historičara za shvatanjem prošlosti, “revizionizam” u širem smislu, historiju čini vitalnom.¹⁵ Hronologije i periodizacije izrazi su njihovih uvjerenja i načina shvatanja vremena koje proučavaju. Periodizacije, koncepti i uopštavanja svjedoče o složenosti prošlosti. Erik Hobsbaum (E. Hobsbawm) iznosi da su fenomeni koji su odredili XX stoljeće, započeti s ratom 1914, završili 1991, s “ujedinjenjem Evrope”. Podjela na “dugi XIX” (1789.–1914.) i “kratki XX vek” (1917.–1991.) ukazuje na značaj francuske i ruske revolucije koje su oblikovale historiju tih vremena.¹⁶ Ruski XX vijek obilježen je slomom dvije imperije koje su, na različite načine, smatrane “ruskim” – imperije Romanovih i Sovjetskog Saveza (Союз Советских Социалистических Республик).¹⁷ Brojna pitanja iz ruske historije prije 1917, posebno sovjetske epohe, s nestankom SSSR-a, tumače se drugačije.¹⁸ Revizionizam je podstakao revitaliziranje više teorijskih pristupa u društvenim naukama.¹⁹

Historija se nikada ne ponavlja doslovno, iako se neke paralele teško mogu izbjeći. U pisanju se, stari je savjet, uvijek treba osvrnuti na prošlost. Savremenost se i ne može potpunije shvatiti bez njenog poznavanja. Balkan je tradicionalno u fokusu ruske politike i historiografije. Stalni interes prema historiji odnosa Rusije i južnoslavenskih naroda tijesno je vezan za političke procese na tom prostoru, za rasprave o ulozi Rusije na Balkanu.²⁰ Postoje značajni ideološki elementi u njenoj politici prema ovom regionu. U različitim vremenima to su bili panslavizam, pravoslavlje (u carskoj Rusiji) i komunizam (u SSSR-u). Uz te elemente ispreplitali su se i ruski strateški, ekonomski i geopolitički interesi.²¹ Politički interes za Bosnu i Hercegovinu dio je, još od nastanka tzv. Istočnog pitanja, ruske pažnje za pravoslavno slavenstvo

¹⁵ Upor. Stojanović, 2015: 21; Sovtić, 2014: 197.

¹⁶ Мирзеханов, 2014: 7; Subotić, 2018: 458. Raspad SSSR-a i SFR Jugoslavije, te komercijalizacija interneta su, prema nekim tezama, “tri granična događaja s globalnim posljedicama” koji označavaju 1991. kao početak XXI stoljeća – vidi: Cifrić, 2009: 23.

¹⁷ Razumijevanje tog iskustva je izazov za rusku i svjetsku historiografiju koja XX stoljeće omeđava ratnim krahom imperije i mirnodopskim slomom njenog komunističkog nasljednika – prema: Subotić, 2009: 236-237.

¹⁸ Čebotarev, 1992: 223-224; Jovanović, 1995: 292-312. Sovjetska historiografija bila je shvatana, navodi ruska esejistkinja Marija Stepanova (М. М. Степанова), kao monolog nauke, koji se konstruisao i predskazivao od strane države bukvalno tokom govora u interesima trenutka. Ova historiografija je zbog tih manipulacija “prilično brzo došla do zaključka o tome da je neko ko vlada historijom uvijek pobjednik”.

¹⁹ Kuljić, 2002a: 12; Popov, 2005: 979-980.

²⁰ Upor. Romanenko, 1999; Guskova 2011: 7-8; Шмелёв, 1995: 79-91; Кандель, 1996; opšir. Морозов, 2000.

²¹ Upor. Ponomareva, 2014: 99; Perović, 2016: 76; opšir. Багов, 2012; Млечин, 2016.

na Balkanu.²² Slavenofilstvo je romantična farsa o iskonskom “duhu” sklopa kultura i konfiguracije bliskih i različitih naroda.²³ U XX stoljeću se “pokazalo gotovo u pravilu uzaludnim naporom jedne unaprijed beskorisne utopije”.²⁴ Rusofilstvo je na Balkanu i element srpske nacionalne ideologije.²⁵ S padom carske Rusije 1917. ideja “Velike Srbije” izgubila je svog pokrovitelja. Rusija nikada ne bi podržala stvaranje velike države na Balkanu bez primarno pravoslavnog karaktera.²⁶ I “crveni Kremlj” je docnije razlikovao “pravoslavne republike” u socijalističkoj Jugoslaviji od onih drugih.²⁷ Raspad Jugoslavije i pojava Bosne i Hercegovine 1992. kao države na političkoj mapi Evrope aktivirala je i napore ruskih historičara. Njihov interes je profesionalno vezan za političke krize i sukobe na Balkanu. Ta pozornost je rasla u vrijeme Istočne krize 1875–1878, aneksione 1908–1909. i jugoslavenske krize tokom posljednje decenije XX stoljeća.²⁸

Ruska spoljna politika, pa i ona prema krizi i ratovima u bivšoj Jugoslaviji, prošla je kroz nekoliko faza. Rusija je tokom “postjugoslavenskih ratova” mahom podržavala zapadnu politiku sve do povlačenja Borisa Jeljcina (Б. Н. Ельцин) sa vlasti. Šta bi bilo da je posebno 1991–1992. Rusija više “bila u igri”, tema je alternativne historije. Situacija se promijenila dolaskom na vlast Vladimira Putina (В. В. Путин), odnosno njegovim zaokretom u odnosu na Zapad.²⁹ Rusko vodstvo više nije vjerovalo da je kraj SSSR-a bio neizbježan, već da je to bila posljedica slabosti tadašnjeg vrha u Kremlju i spremnosti ruskog društva da “proguta” zapadnu priču. Putin je definirao novu rusku

²² Halilović, 2013: 48; 2014: 65-66; 2016: 40-63; opšir. 2012. Istočno pitanje, prema ocjeni Natalije Naročnickaje (Н. А. Нарочницкая), i dalje živi u zaoštrenom vidu; opšir. Naročnicka, 2008; 1997.

²³ Дьяков, 1993; Бажова, 1996; Лаптева, 2013; Полунов, 2018.

²⁴ Raić, 2015: 274. Slavenofili su 40-ih godina XIX stoljeća tvrdili da će se iz slavenske, a prije svega iz ruske kulture, ukazati onaj “svjetionik koji će obasjati cijelom čovječanstvu put ka istini”.

²⁵ Rusija je, pak, 1878. iznevjerila svoju saveznicu Srbiju i u San Stefanu stvorila “Veliku Bugarsku” koja je obuhvatala teritorije za koje je Srbija smatrala da su joj egzistencijalno važne. Srbiju su tada “spasile” Austro-Ugarska i Njemačka, i same braneći svoje interese. Organizirale su Berlinski kongres, na kome je dobila nezavisnost i teritorije osvojene ratom. U mitskim prepričavanjima srpske historije, ta ključna situacija uglavnom se zaboravlja – prema: Stojanović, 2010: 275; također vidi: Никифоров, 2014.

²⁶ Upor. Tuđman, 1989: 461; Bodrožić, 2019: 41; Шемякин, 2017.

²⁷ Upor. Perović, 2003: 11. Aleksej Kosigin (А. Н. Косыгин), sovjetski premijer, u razgovoru 1970. sa Veljkom Mićunovićem, jugoslavenskim ambasadorom u SSSR-u, “dijelio” je Jugoslaviju na “pravoslavne republike u kojima su raspoloženja prema SSSR-u povoljnija, za razliku od drugih republika” – prema: Petranović i Zečević, 1991: 316-317.

²⁸ Леонов, 2006. Kolekcija sadrži radove naučnika i književnika iz Bosne i Hercegovini: naučne radove iz historije slavenskih naroda, slavenskog jezikoznanstva, književne tekstove, zbornike narodnog folklora, kalendare, almanah e i povremena izdanja štampana u Beogradu, Zagrebu, Novom Sadu, Pančevu 1842–1909.

²⁹ Opšir. Headley, 2008.

strategiju gradnje “države-tvrđave”, “tvrđave-identiteta”, vraćanja na poziciju velesile s globalnim interesima.³⁰ Savremena Rusija (Ruska Federacija – Российская Федерация) obnovila je i glavne geopolitičke ideje carske Rusije: slavenstvo, zapadnjaštvo i evroazijstvo. Rusiju danas eufemistički nazivaju i Evroazijom. Fenomen “ruskog mesijanizma” se smatra važnim faktorom u interpretacijama historije Rusije. Određenje “mesijanizma”, kao ključne karakteristike “dugog trajanja” – od srednjovjekovne Moskovije do SSSR-a, prenijeto je iz sfere historije ideja i filozofije historije u političke analize međunarodnih odnosa.³¹ Historičari ideja ističu da je smisao učenja o Moskvi kao “Trećem Rimu” određen religijsko-eshatološkim kontekstom njegovog nastanka.³² Najzaslužniji za tumačenje Revolucije (1917) i boljševizma kao ispoljavanja stare mesijanske ideje u novom sekularnom ruhu bio je Nikolaj Berđajev (Н. А. Бердяев). U komunističkoj Trećoj Internacionali vidio je jedno od ostvarenja zamisli o Moskvi kao “Trećem Rimu”: “Srušeno je staro, sveto rusko carstvo, ali je stvoreno novo, takođe sveto carstvo – teokratija drugoga tipa.” Iako je poniklo na Zapadu, marksističko učenje palo je na plodno tlo duhovne i političke tradicije oblikovane u moskovskom i imperijalnom periodu ruske historije, te je “nacionalizirano” i transformirano u jedan oblik ispoljavanja “ruske ideje”. Berđajevljeva teza o religijskim i ruskim korijenima boljševizma kasnije je široko prihvaćena među historičarima ideja. Brojni politikolozi su u dugovječnosti rusnog religijskog mesijanizma tražili objašnjenje boljševičke težnje za širenjem svoje vladavine.³³ Moskva se, ni kao “crvena”, nije oslobodila opsesije “Trećeg Rima”, nastale u XV stoljeću,

³⁰ Jednopartijska komunistička država zamijenjena je Putinovom “jednogasovodnom” državom. Ruski vojni budžet povećan je šest puta od početka XXI stoljeća, a ruska obavještajna mreža probila se do svih krajeva Evrope. Putin je “sovjetski čovjek”, napisao je 2014. bivši predsjednikov savjetnik Gljeb Pavlovski (Г. О. Павловский), “koji je sebi postavio zadatak da odigra revanš sa Zapadom, ne u glupom vojnom, već u historijskom smislu” – vidi: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2015: 1-2; Krastev, 2008; 2014.

³¹ Izvorno formulirana u hrišćansko-eshatološkom okviru kao odgovor na pad Bizantije, ideja o *translatio imperii* iskorištena je kao element legitimacione formule moskovskih vladara, da bi kasnije bila obnovljena u različitim oblicima tematizacije imperijalnog statusa Rusije – vidi: Subotić, 2011b: 124.

³² Od XV do XVIII stoljeća među Srbima u percepciji Rusije dominira bazično religiozna ideja o Moskvi kao “Trećem Rimu”. Nakon Bečkog rata, obraćanja njihovih velikodostojnika caru Petru Velikom i seoba Srba u Rusiju, tokom XVIII stoljeća, među njima je izrazit narativ o “velikom pravoslavnom caru”, kao njihovom zaštitniku. Srpski putnici doživljavali su Rusiju, zbog brojnosti Srba koji su se tamo preselili, kao “treću domovinu”. XIX stoljeće je donijelo predstavu o Rusiji kao predvodniku probuđenog slavenstva – vidi: Jovanović, 2010: 16.

³³ Subotić, 2011a: 172-173. Boljševici relativno dugo nisu marili za historiju, zanimala ih je budućnost. Ta usmjerenost na nju bila je toliko isključiva da su na početku svoje vladavine čak ukinuli studij historije. Historija se vraća tek 1934. u nastavne planove sovjetskih univerziteta kao studijski smjer – vidi: Cipek, 2018: 133, nap. 4.

nakon pada Konstantinopolja pod osmansku vlast, što u narednim stoljećima slijede svi koji su u Rusiji nešto značili. Ideja “Trećeg Rima” iz religijske prenijeta je u historijsko-političku ravan u kojoj se njome legitimira carska vlast ili, kasnije, potvrđuje postojanje zasebne “misije” različito shvaćenih koncepata ruskog “naroda” / “nacije”. Uvjerenje o “velikoj misiji” kretalo se od ideje o Moskvi kao “Trećem Rimu”, preko suda Fjodora Dostojevskog (Ф. М. Достоевский) da ruskoj naciji prirodno pripada vodeća uloga, do stava Staljinovih ideologa da samo oni mogu ponuditi svijetu posljednje istine.³⁴

Svaka imperija proklamira i neku misiju. U SSSR-u je 30-ih i 40-ih godina reinterpretirana, preko “politike pamćenja”, ruska imperijalna prošlost. Obnavljana je svijest o kontinuitetu vremena. SSSR je prikazivan kao legitimni nasljednik najboljih ruskih državnih tradicija. “Historijska nauka pozvana je da služi objašnjenju savremene stvarnosti”, pisao je tokom Drugog svjetskog rata historičar Robert Viper (Р. Ю. Виппер).³⁵ Historiografija je u svim totalitarnim sistemima podložna političkim uticajima i diktatima. Partija je odlučivala “кто более матери-истории ценен”. Jedan od moćnih instrumenata Staljinove spoljne politike nakon 1945. su pravoslavna i “panslavistička” osjećanja.³⁶ U političkom smislu panslavenski pokret je uvijek bio panruski,

³⁴ Radonjić, 2004: 210. Ova ideja sadrži poruku o seljenju centra svjetske moći u Rusiju. Dostojevski tu potrebu za vodstvom ovako objašnjava: “Svaki veliki narod vjeruje i mora vjerovati ako hoće da dugo bude živ, da u njemu, baš u njemu, leži spas svijeta, da on živi za to da bi stao na čelo svih naroda, sve ih prisjedinio i poveo ih složno onom krajnjem cilju koji im je svima određen” – vidi: Dostojevski, 1934: 243; Kizeveter, 1928.

³⁵ “Sadašnjica koju svi proživljavamo postavila je”, pisao je Viper, “pred nju novi, važan i neodložni zadatak: ponovno razmatranje cjelokupne nacionalne vojno-političke historije ruskog naroda... da bi se pokazalo kako njegov historijski razvoj predstavlja neprekidno kretanje napred, snažni pokret u borbi za slobodu i pravičnost, za nacionalnu nezavisnost i stvaranje velike višenacionalne države” – prema: Subotić, 2011a: 168.

³⁶ Historičar Boris Starkov (Б. А. Старков), s Univerziteta u Sankt-Peterburgu, objelodanio je neobičan projekat balkanske civilizacije nastao između dva svjetska rata. Istražujući arhive sovjetskih specijalnih službi i Arhiva predsjednika Rusije, pronašao je projekat stvaranja “komunističke civilizacije” na Balkanu, Himalajima, Tibetu i Sjevernom polu. Razradila ga je grupa pod vodstvom Gljeba Bokija (Г. И. Бокий), šefa specijalnog odjeljenja NKVD (Narodni komesarijat unutrašnjih poslova). Za stvaranje te nove “civilizacije”, Bokij je formirao organizaciju “Jedinstveno radničko bratstvo”. Ona nije imala veza s Kominternom, a njen vrh je bio tajan (“Odsjek Bokija je imao tajanstvenu samostalnost u sistemu državnih organa (tajne službe). Iz toga su proizašla razne nagađanja da je Bokij, po zadatku partijskog vrha, istraživao paranormalne fenomene, zombiranje, orijentalne magične kultove i sl. tim prije da se i lično stalno interesirao za takve stvari”). Održano je 1925–1927. više konferencija na kojima su učestvovali predstavnici raznih konfesija, etničkih i rasnih grupa – Tibeta, Indije, Afrike, Latinske Amerike, Evrope, Jugoistočne Azije, Srbije, Bugarske, Makedonije i Grčke. Direktive o pravcima djelovanja ove organizacije stizale su od Staljina. “Nova civilizacija” trebala je da nastane na ruševinama starih. Takvi regioni su Rusija, Balkan, Himalaji, Tibet i Sjeverni pol. Balkan je tu jedinstveni region. U njemu se rodila i rasprostrla civilizacija istočnoevropskog tipa. Od XIV do XVIII stoljeća, on je postao arena sudara tri civilizacije – istočnoevropske, zapadnoevropske i istočne (islamske). Tu je trebala da

koji je trebao da rusificira slavenske narode. Ruski slavizam je nastao u XIX stoljeću, “zlatnom dobu” jačanja ruske imperije. S idejama panslavizma prerastao je u panrusizam. Čuvene riječi Aleksandra Puškina (А. С. ПУШКИН): “I svi će se slavenski potoci salijevati u veliko rusko more” odražavale su raširene stavove tadašnje ruske kulturne i intelektualne elite. Ovakav ruski ideologizirani slavizam na drugoj strani je prerastao u politiziranje slavenske teme, odnosno pretvaranje tog mitologema o slavenskom zajedništvu u ideologem.³⁷ Centralizacija sistema socijalističkih zemalja i komunističkog pokreta bila je izraz koncepcije socijalizma kao monolita u kojem je hegemonija centra implicite uključena.³⁸

U “socijalističkom lageru” djelovala je državno-partijski usmjeravana historiografija na temelju marksističko-lenjinističke vladajuće ideologije, s izraženim nacionalnim značajem.³⁹ Vlasti u Kremlju su preobratile marksističko shvatanje društva i historije u tumačenu i nametanu dogmu, a historiografiju u teleološku “nauku”, s funkcijom da “opravda postojeći poredak stvari” kao neminovan.⁴⁰ Od dolaska Mihaila Gorbačova (М. С. Горбачёв) na vlast 1985. i uspostave trojstva – “perestrojka” (перестройка), “glasnost” i, napokon, 1988. tzv. Sinatrine doktrine (“I did it my way” – “Učinio sam to na svoj način”), kojom se zemljama “real-socijalizma” prepustilo da odlučuju o svojoj sudbini, započelo je doba sa više nepoznanica.⁴¹ Poredak ustanovljen nakon 1945. u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj i Istočnoj Njemačkoj, koji je, ovisno od shvatanja, nazivan “socijalizam”, “totalitarizam”, “staljinizam”, “politbirokratska diktatura”, “realno postojeći socijalizam”, “nominalni socijalizam”, “državni kapitalizam” ili “sovjetski tip sistema” – 1989. više nije funkcionirao. Ova godina je označila i kraj jedne 200-godišnje epohe u kojoj je evropska, a kasnije i svjetska politika bila pod

nastane civilizacija koja će ostvariti načela Jedinštenog radničkog bratstva. Za to je bilo nužno srušiti sve granice i sovjetizirati Balkan – prema: Starkov, 1998; Bisenić, 1997.

³⁷ Paščenko, 2002: 118. SSSR i “Istočna Evropa” – “svijet” su čije se granice gotovo poklapaju s vizijom “Sveslovenske federacije” Nikolaja Danilevskog (Н. Я. Данилевский, 1822–1885) – prema: Subotić, 1995: 195.

³⁸ Upor. Caratan, 1988: 91; Subotić, 2006: 222-223.

³⁹ “Nacionalizacija” marksizma u lenjinističkoj varijanti temeljila se na uproštenoj univerzalno-historijskoj šemi kojoj su prilagođene etape nekih nacionalnih povijesti – prema: Gross, 2006: 586.

⁴⁰ Jovanović, 2009: 110.

⁴¹ Kovačević i Ribić, 2013: 910; Čebotarev, 1992: 225. Perestrojka je početno “pothranjivala iluzije o mogućnosti reformisanja komunističkog sistema izgradnje ‘socijalizma sa ljudskim likom’, a istovremeno podrivala monopol komunističkih stranaka i drugih stubova postojećih režima” – vidi: Волков, 1994; 1996a.

“uticajem fantastične ideje o društvu, nastale od obespravljenih u svijetu na osnovu harmonije i jednakosti”⁴²

Aleksandar Silkin (А. А. СИЛКИН) smatra da je totalitarna ideologija dogmatski predodredila naučne predstave o historiji kao nacionalnoj i sveopštoj. Savremenost i prošlost “svih zemalja”, pa i Jugoslavije, tokom sovjetskog perioda razmatrane su, zapaža Silkin, u svjetlu “kvazireligijskog mesijanskog učenja”, bez ritualnog obožavanja kojem nije izmicao nijedan historijski rad.⁴³ Kraljevina SHS / Jugoslavija tretirana je kao “jedna od karika imperijalističkog versajskog sistema”, rezultat “surovog ugnjetavanja revolucionarno raspoloženih narodnih masa”. Takva istraživačka paradigma je usloвила nemogućnost jasnog tumačenja prošlosti, utvrđivanja i prikazivanja razvoja složenih tokova njene međuratne historije. Zato su “pouzdana rekonstrukcija tokova događaja i određivanje njihovih učesnika ostali pretežak zadatak za sovjetsku istoriografiju”. Prioritet nije bilo rješenje zadatka, već postuliranje mišljenja, “potkrepljenog ne argumentima uobičajenim za istoričare, nego postavkama koje ne zahtevaju dokazivanje”.⁴⁴ Pri stvaranju socijalističke Jugoslavije “jednostavno je bilo iskorišćeno iskustvo nacionalno-državnog uređenja” sovjetske države.⁴⁵ Sovjeti su docnije Jugoslaviju zvali i “trojanskim konjem imperijalizma”.⁴⁶ Zbog niza ograničenja historija Jugoslavije je

⁴² Опшир. Пристланд, 2011.

⁴³ Vidi Силкин, 2008.

⁴⁴ “Saosjećanje” sovjetske historiografije prema “nesrpskim narodima” u monarhističkoj Jugoslaviji, upućuje Silkin, “primorava nas da razmislimo o izvoru tog neologizma. S obzirom na to da u ruskom jeziku ne postoje ‘neengleski’, ‘nefrancuski’, ‘nenemački’ narodi, mi verovatno imamo posla sa mehaničkim pozajmljivanjem srpskohrvatske sintagme.” On smatra da su sovjetski naučnici nekritički preuzimali ideologizirane ocjene od jugoslavenskih, da je i nakon raspada SSSR-a “ideologija je otišla, ali je neznanje ostalo”. On je kritičan prema historičarima koji su zadržali “marksističke” stavove, a posebno prema Sergeju Romanjenku (С. А. Романенко): “Način na koji se Romanenko ponaša prema historijskim činjenicama čini da je besmisleno razmatrati zaključke koje on izvodi na osnovu njih. Tim pre što oni skoro doslovno ponavljaju ideologizirane pisarevske klišeje (historičar Jurij Pисарјев – Ю. А. Писарев (1916–1993) – prim. S. B.) stare pola veka” – prema: Silkin, 2017; također vidi: Bandžović, 2005.

⁴⁵ “Dosta sličnosti su u ulogama Rusije i Srbije u federalnoj državi ... Sličnost u kombinaciji slavenskog i muslimanskog elementa... Granice republika u SFRJ isto kao i u SSSR nisu imale značaj, koje su dobili prilikom sticanja potpunih nezavisnosti republika” – prema: Романенко, 2011: 757; Volkova, 2012: 243-244. Nisu rijetki autori koji ukazuju na to da je Jugoslavija “i u praksi i u teoriji bila minijaturni model SSSR-a”; опшир. Романенко, 2000; 2002; Никифоров, 2010; Bandžović, 2017.

⁴⁶ Вреск, 2011: 130. Nakon sukoba Staljin – Tito i normalizacije odnosa dvije države, u SSSR-u, kako iznosi 2008. Konstantin Nikiforov, direktor Instituta za slavistiku, “baviti se historijom ‘revizionističke’ Jugoslavije bilo je mnogo teže nego historijom bilo koje druge bivše socijalističke zemlje Evrope... Stoga sve do posljednjih godina postojanja SSSR gotovo nisu bili objavljivani stručni radovi iz historije savremene Jugoslavije. Dozvola za štampanje bilo koje knjige iz savremene jugoslovenske problematike dobijala se gotovo na nivou Centralnog Komiteta KPSS. Disertacije iz historije savremene Jugoslavije odbranjivane su iza zatvorenih vrata, brojne monografije dobijale su oznaku ‘ДСП’ – ‘для служебного пользования’ – (‘povjerljivo’ i sl.)”. Izučavanje historije socijalističke Jugoslavije “uključujući i In-

na “monografskom istraživačkom nivou” bila izučena do kraja 50-ih godina. Novi radovi, vezani za njenu spoljnu politiku i jugoslavensko-sovjetske odnose, tu granicu pomjeraju na 60-te godine.⁴⁷

Jedan od razloga ruske zainteresiranosti za “postjugoslavenske ratove” jest i tzv. “efekat ogledala”, zbog prethodnih sličnosti između stanja u Jugoslaviji i SSSR-u. Događaji na Balkanu u Rusiji su uzburkali i stare ideje slavenstva, duhovne bliskosti sa pravoslavnim narodima.⁴⁸ Znatne promjene u prikazima historije izazvala je politička instrumentalizacija nacionalno-historijskih mitova nakon preobrazbi 1989–1990. godine. “Nova budućnost” trebala je i “novu prošlost”. Uočen je povratak na “starije obrasce velikih pripovijesti”. Pojam tradicije je podložan instrumentalizaciji i manipulaciji. Stari sovjetski identitet se raspao i zamijenjen je potpuno drugačijim. Ranije negativne odrednice (liberalni, hrišćanski i sl.) postale su pozitivne, a komunistički atribut sinonim nepoželjnog. Povratak pretkomunističkoj prošlosti u Rusiji predstavlja skoro “refleksnu” reakciju na probleme redefiniranja sopstvenog mjesta i uloge u svijetu, formuliranja nove nacionalne samosvijesti, izbora i izgradnje nekomunističkog modela društva i države. Postsovjetska prerada prošlosti započela je u osobnoj idejnoj klimi prožetoj raznim idejnim i političkim strujama. Aktuelizirano je slavljenje predrevolucionarnog razdoblja i prihvatanje klasičnih slika velikoruskog nacionalizma XIX stoljeća, uz pozivanje na renesansu i reinterpretaciju “ruske ideje” (русская идея).⁴⁹ Središnji problem svakog nacionalizma je definiranje obima i sadržaja koncepta “nacije”. U ruskom slučaju, napisane su cijele serije knjiga o različitim pokušajima određivanja kriterijuma “ruskosti”, definiranju “ruske ideje” ili “suštine” ruskog naroda.⁵⁰ Bez poimanja “osobitosti ruskog mentaliteta i kulture” teško je razumjeti i nacionalne odnose u Rusiji. Intelektualna i politička tradicija

stitut za slavistiku aktivirano je već tokom [Gorbačovljeve] ‘perestrojke’. Uglavnom su to bili radovi napisani prije i koji su čekali pogodan trenutak za objavljivanje. Zato su uglavnom bili izrađeni tako da bi mogli proći cenzuru. Ipak ‘perestrojka’ je dozvolila autorima unošenje ozbiljnih korektiva. Tokom razvoja ‘glasnosti’ oni su dobijali sve veću slobodu izražavanja svojih stavova... Krvavi raspad Jugoslavije promijenio je geopolitičku sliku svijeta i privukao u 1990-im na sebe pažnju većine ruskih naučnika, uključujući i saradnike Instituta za slavistiku. Historija socijalističke Jugoslavije ponovo ostala je u sjenci, ali sada i zbog sasvim drugačijih razloga” – prema: Никифоров, 2008: 104-105.

⁴⁷ Ninković, 2015: 209; također vidi: Милошевич, Тарасов и Томилина, 2014; Руднева, 2014.

⁴⁸ Guskova, 2011: 9. Prema istraživanjima iz 2016, Rusi najvećim prijateljima smatraju Bjelorusiju, Kazahstan, Kinu, Indiju, Jermeniju, Kubu, Siriju, Uzbekistan, Azerbejdžan, Venecuelu, pa Srbiju – prema: Đukić i Varga, 2017: 14-15.

⁴⁹ Upor. Gross, 2006: 589; Subotić, 1996: 136-139; 2004: 10; Kuljić, 2002b: 100. Pod “ruskom idejom” Milan Subotić podrazumijeva “skup istorijski nastalih ideja u ruskoj nacionalnoj samosvesti kojima se izražava kompleks sadržinski sličnih pogleda na ruski identitet”. Ona predstavlja “kod” ili “šifru” kojom se označavaju ideološki sadržaji zagovornika samobitnog “trećeg puta” u razvitku Rusije.

⁵⁰ Subotić, 2009: 233.

predstavlja teorijski background u okviru koga se tumače aktuelna politička zbivanja u Rusiji. Strah od nje, upozorava Tvrtko Jakovina, “proizlazi iz nepoznavanja, a nepoznavanje ili potcjenjivanje Rusa može biti kobno”.

Postsovjetska Rusija se, s bremenom ekonomske zaostalosti, probijala u okruženju u osnovi izmijenjenog svijeta. Prva iskustva s liberalnim kapitalizmom i liberalnom demokratijom bila su poražavajuća.⁵¹ Nakon kraćeg perioda oslonca isključivo na dostignuća zapadne civilizacije, Rusija se, odvajajući se od postmodernosti, opredijelila za povratak sopstvenim vrijednostima. Pozicionirala se na međunarodnoj sceni i nastavila svojim putem razvoja, uz oslonac na evroazijske i neoimperijalne ideološke koncepcije. Historija u njoj u velikoj mjeri formatira politiku, “određuje doživljaj stvarnosti, a često i definira nacionalne identitete”. U ruskom društvu historijski su uočljive dvije struje: prozapadna (mondijalistička) i ona druga koja prosuđuje da Rusija ne može biti ništa drugo do Московская Русь (Московское государство; Московия), da sve inovacije mogu biti samo modificirane u “ruskom civilizacijskom okviru”. Aktualizirana je strategija miješanja vrijednosti carske i sovjetske države. Stožer tog novo-starog pristupa ostala je snažna država i doktrina “centralizovana vlast je u genima Rusije”. Sve sastavnice ruske historije spojene su u jedinstven narativ, tumačene kao epizode na putu prema izgradnji moćne države, utemeljene na ruskoj demokratiji i tržišnoj ekonomiji.⁵² Pojavio se opet strah na Zapadu, zasnovan na sjećanju iz doba bipolarne podjele svijeta, od ruske kombinacije “merkantilizma i mesijanizma” te agresivnog ponašanja Rusije na međunarodnom polju. “Obuzdavanje Rusije je mentalitet”, tvrde njeni političari. Evropa je više puta pokazala, simbolički ili direktno, da ne smatra cijelu Rusiju dijelom svoje civilizacije, niti da je izjednačava sa sobom samom. Svi zavojevači išli su na nju kao na “varvarsku”, “azijsku” zemlju.⁵³ Ona je dugo objekt “tuđeg i opasnog, konstituišućeg Drugog”. Strana historiografija je aktivno korištena za opsluživanje tog diskursa.⁵⁴ Neki historičari smatraju da je Rusija “zemlja nepredvidive prošlosti”.⁵⁵ Još je Čerčil (Winston Churchill) govorio da je ona “zagonetka umotana u misteriju unutar jedne enigme”.

⁵¹ Kantor, 2015: 65.

⁵² Cipek, 2018: 141.

⁵³ Tanasić, 2005: 288-290.

⁵⁴ Berger, 2016: 489; Miler, 2009a: 255; opšir. Сахаров, 1996.

⁵⁵ Opširnije o Rusiji vidi: Kantor, 2001; Service, 2014. Ruski predsjednik Putin je 2013. dao zadatak ruskim naučnicima da napišu standardni priručnik historije Rusije. Razlog tome su bile značajne razlike između regionalnih historija i opšteruskog historijskog narativa – prema: Курилла, 2016.

Raspadom SSSR-a promijenio se i historiografski obrazac, zasnovan na sukobu ideologija i blokovskoj podjeli svijeta. Oživljava kult “korijena”, mijenja se kultura sjećanja.⁵⁶ Ključna komponenta ruskog kulturnog prilagođavanja novom društvenopolitičkom razvoju je obnova nacionalnog identiteta.⁵⁷ Atributi / kategorije kao što su “hrišćanski”, “socijalni”, “liberalno-demokratski” postali su nove odredbe političkog identiteta.⁵⁸ Institucionalni marksizam, koji je sa svojom ikonografijom i sam činio vrstu religije, nije uspio iskazati ono što je većina Rusa stoljećima smatrala dušom svog nacionalnog bića.⁵⁹ Marksistička ideologija je, sa svojim metanarativima u tumačenjima historije, za sovjetsku historiografiju bila preuzak i krut oklop. Oslobođena od njega, u vodama tranzicije, ostala je bez ideološkog pojasa za spašavanje. Brojni profesori marksizma “prebacili” su se na geopolitiku, braneći civilizacijsku zasebnost Rusije. Rusku historiografiju višestruko je 90-ih godina pogodila degradacija nauke, izazvana opštim stanjem u društvu i ekonomiji.⁶⁰ Pojavilo se više deformacija historijske struke: tzv. “vikend-nauka” (odnosno nauka kao hobi), “kripto-nauka” (nanovo pronađena “skrivena, zatamnjena, zaplijenjena istina”, odnosno nauka je postala izvorište “teorija zavjere”). Početkom XXI stoljeća, dolaze više do izražaja izdanci objektivnijeg i neovisnijeg naučnog pristupa i pisanja. Još od kraja 1980-ih godina stasavala je nova generacija – “generacija unuka” – koja je iz drugačije društvene i teorijske perspektive tematizirala sovjetsku i rusku prošlost. Na njenu pojavu nije toliko uticalo otkriće novih činjenica u arhivima (mada su novodostupni izvori znatno proširili tematski opseg istraživačkog rada), koliko teorijske promjene u historiografiji, označene sintagmom “kulturnog” ili “jezičkog obrta”. Za tu generaciju, koja je ušla u nauku kada je u prvi plan istraživanja došla nova kulturna historija, karakterističan je kritički odnos prema pristupima prethodnih generacija, obnova “savremene intelektualne tematike” pod uticajem obrta u historijskoj nauci ka humanitarnom znanju, kao i interes za političke aspekte društvenog života, za pogled sa strane.⁶¹

Nakon iskustva institucionalnog haosa 90-ih godina, zapaža historičarka Korin Amašer (Korine Amacher), ključna politička parola ruskih vlasti

⁵⁶ Vukić, 2009: 5.

⁵⁷ Kuljić, 2002b: 110.

⁵⁸ Vukić, 2009: 6-11.

⁵⁹ Wilson, 2007: 160.

⁶⁰ Opšir. Журавлев 1994.

⁶¹ Timofejev, 2012b: 105-106; Subotić, 2009: 17-18. U ruskim državnim arhivima je 1992–1998. deklasificirano 5,8 miliona predmeta, a više od 300.000 istraživača radilo je u čitaonicama tih arhiva – vidi: Tiuneyev, 1999: 130.

je “stabilnost”. Potraga za njom podrazumijeva i odbacivanje revolucija, aktuelnih i prošlih. Rusija se prihvatila i remonta, revizije i rekonstrukcije svoje historije, pogotovo one XX stoljeća. Oktobarsku revoluciju 1917, koja spada među najvažnije događaje ruske i svjetske povijesti, nije lako prešutjeti.⁶² Ona je primjer intervencije masa kojom se mijenja tok historije, poput Francuske revolucije prije nje. Sjećanje na revoluciju iz 1917. nastoji se “maštovito” oblikovati u skladu s potrebama vremena. O njoj se govori kao o “boljševičkom prevratu”, ili se naziva “Velikom ruskom revolucijom”, težeći njenoj integraciji u širi proces, s nakanom da se stavi uz bok “Velikoj francuskoj revoluciji”. Petar Multatuli (П. В. Мультиатули), šef sektora historijskih analiza i ocjena u Ruskom institutu za strateška istraživanja (Российский институт стратегических исследований – РИСИ), smatra, pak, da se ne radi o “Velikoj ruskoj revoluciji”, nego o “Velikoj ruskoj katastrofi” koja je uništila “tisućugodišnju rusku državu i zemlju gurnula u ambis”. Rusija se više identifikira s ruskim imperijem.⁶³ Raspad SSSR-a se tretira i kao raspad Rusije, što potvrđuje tezu o ruskoj prirodi tog političkog sistema koji su nazivali “socijalističkim logorom”. Tome u prilog govori i stav u ruskom društvu prema nestanku SFR Jugoslavije. To se doživljava ponajprije kao udarac na “slavenstvo”, odnosno pravoslavlje, to jest Srbe, a slijedom toga i Rusiju.⁶⁴ Zato je došlo i do političke i duhovne povezanosti između postkomunističke Rusije i Srbije.⁶⁵ Socijalistička partija Srbije (SPS) i Srpska radikalna stranka

⁶² Filozof Vasilij Rozanov (В. В. Розанов 1856–1919) piše da se 1917. tim “prevratom” na scenu “ruske istorije bučno spušta gvozdena zavesa” – prema: Đorđević, 2001: 18.

⁶³ Upor. Amacher; Varušić, 2017.

⁶⁴ Rusija je u Savjetu bezbjednosti UN podržala sve rezolucije kojima su 90-ih godina SR Jugoslaviji uvedene sankcije zbog ratova u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu: “U stvari, mi smo imali nekoliko politika u odnosu prema Miloševiću; jednu je vodilo Ministarstvo spoljnih poslova, drugu Ministarstvo vojske, treću politiku vodila je Jeljcinova administracija. Jedna grupacija u državnom aparatu podržavala je samo Karadžića, ne i Miloševića”, govori Sergej Romanjenko. Drugi historičar Nikita Bondarjev (Н. В. Бондарев) o tome piše: “U 1992–1993. samo se Vrhovni Sovjet Ruske Federacije interesirao za događaje u Bosni i Hercegovini. Na sjednicama o vanjskoj politici Rusije poslanici su žestoko kritizirali stav MSP-a (Ministarstvo spoljnih poslova – prim. S. B.). Stav parlamentarne većine po tom pitanju najbolje je izrazio u aprilu 1993. poslanik G. Sajenko (Г. Саенко). Obratio se prisutnima na sjednici Vrhovnog sovjeta zamjeniku A. Kozirjeva (Андрей В. Козырев) Vitaliju Čurkinu (Виталий И. Чуркин): ‘Dokad će politika ministra spoljnih poslova i vašeg ministarstva biti u suprotnosti s našim tradicionalnim vezama sa Srbima, slavenskim vezama, pravoslavnim vezama? Zar ne vidite koliko odlučno Rusija podržava Srbe i koliko je Vaš stav proamerički?’ Tokom iste godine u Rusiji se sve jasnije profilirala alternativna politika prema sukobu u Bosni i Hercegovini. Njeni nosioci su bili direktor Službe spoljnog obavještavanja J. Primakov (Евгений М. Примаков), stručnjak za historiju jugoslavenskih naroda i pisac govora (“spričajter”) predsjednika В. Jelcina Konstantin Nikiforov, sadašnji direktor Instituta za slavistiku RAN, i u neku ruku – pomoćnik predsjednika Rusije za nacionalnu bezbjednost J. Baturin (Юрий М. Батури́н)” – nav. prema: Бондарев, 2016b: 11-12.

⁶⁵ Raščenko i Романенко, 2004: 118. “Алетейя” (u prijevodu s jezika drevnogrčkih mislilaca ova riječ znači “istina”, “pravедnost”), izdavačka kuća iz San-Peterburga, ima posebnu seriju (Bibliotheca Serbi-

(SRS) imaju najbolje veze u Rusiji.⁶⁶ Srpska orijentalistika, s druge strane, “nauka o Istoku, gotovo uvijek je bila i ostala je nauka o lokalnom Istoku” – provincijalna disciplina, fokusirana na nekoliko tema i problema. Politizacija srpskih orijentalista poklopila se sa sveobuhvatnom politizacijom srpske humanističke javnosti.⁶⁷

Zvanična Moskva smatra da “Zapad gubi monopol nad procesom globalizacije”. Kultura je u Rusiji važna kao “prirodni resurs državotvornosti”. Postoji konstanta u ruskoj, kao i u ranijoj sovjetskoj politici: “i pored promena ideološke podloge, uvek i iznad svega u ruskom nastupu postoji državni (odnosno, velikodržavni) interes”.⁶⁸ Ruska nacionalna svijest “spaja se sa ideologijom panslavizma”. Pri tome “bratstvo radnika” i “slavensko bratstvo” postaju vrlo slični jedno drugom kao dio svijesti ljudi, odbojnih na “zapadnjački” način života.⁶⁹ Međunarodni društveni fond jedinstva pravoslavnih naroda osnovala je 1995. Ruska pravoslavna patrijaršija, sa sjedištem u Moskvi. Fond ima svoju godišnju nagradu “za doprinos djelatnosti jačanja jedinstva pravoslavnih naroda”. Osnovna funkcija Fonda, na međunarodnom planu, jeste jačanje panpravoslavnih veza.⁷⁰ Široki “nacionalno-patriotski front” u Rusiji (koji okuplja lijeve i desne ekstreme – deklarirane staljiniste, pobornike snažne države, imperijalne nacionaliste, protivnike globalizacije,

ca), unutar koje je, između ostalih, izdala i ove knjige: *Двеста лет новой сербской государственности* (2005); А. Ю. Тимофеев, *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда. 1878–1912* (2007); М. В. Белов, *У истоков сербской национальной идеологии. Механизмы формирования и специфика развития XVIII–XIX вв.* (2008); А. А. Силкин, *Королевство сербов, хорватов и словенцев. На пути к диктатуре 1918–1929* (2008); *Сербско-руссские литературные и культурные связи XIV–XX вв.* (2009); *Россия и Сербия глазами историков двух стран* (2010); također vidi: Jovanović, 2012.

⁶⁶ SRS održava tradicionalne veze sa “tvrdim patriotskim strukturama u Rusiji... takođe odlične veze sa Institutom za slovenske studije pri Ruskoj akademiji nauka gde su Konstantin Nikiforov i Elena Guskova” – prema: Đurković, 2012: 13.

⁶⁷ Кирчанов, 2008: 244.

⁶⁸ Kurjak, 2000: 12; Biserko, 2008: 267-269.

⁶⁹ Historija “opšteslavenske svijesti” i “samosvijesti slavenskih naroda”, piše Sergej Romanjenko, njene vremenske, geografske i nacionalne osobenosti privlači naučnike: “Čak i sami ‘opšteslavenski mislioci’ gotovo nikad nisu davali naučno utemeljen odgovor na prvo i najvažnije pitanje: Šta je to opšteslavenska svijest? Ne postoji zajedničko shvatanje pojmova kao ‘slavensko jedinstvo’, ‘slavenska uzajamnost’, ‘slavenska solidarnost’, ‘slavensko pitanje’ i sl. ‘Šta to je slavizam?’ – Ne postoji odgovor”, – pisao je K. Leontjev (Константин Н. Леонтьев) još 1875. Tokom svih epoha i kod svih slavenskih naroda opšteslavenska svijest je bila integralni komponent nacionalnog identiteta, ali gotovo uvijek ona nije bila samo ‘progresivni faktor’” – prema: Романенко, 1996, 82-83; također vidi: Романенко, 1994a: 254-259; 1994b; 1998; 2010; Bibliografiju S. Romanjenka vidjeti na: <https://www.msses.ru/about/teachers/4046/>.

⁷⁰ Halilović, 2013: 64-67. Savez pisaca Ruske federacije i Akcionarsko društvo pisaca su 1994. Radovanu Karadžiću dodijelili književnu nagradu “Mihail Šolohov”, za, kako je kazano, “izuzetan doprinos riznici slavenske kulture” i zaštitu nacionalnog interesa Slovena.

kritičare liberalizma, pobornike antisemitizma itd.) nije sporedna, “ekscenčna” pojava sa društvene margine, već utiče i na neke primarne teme ruskog javnog diskursa. Predstave o Rusiji u svijetu pretežno se formiraju pod uticajem njihove publicističke aktivnosti.⁷¹

Ideologija / politika i historiografija

Historija Bosne i Hercegovine, kao i drugih postjugoslavenskih zemalja, u Rusiji se posebno proučava u Institutu za slavistiku Ruske akademije nauka (Институт славяноведения Российской академии наук). Slavistika (Славяноведение), kao složena naučna disciplina (historija, filologija, kulturologija, etnologija itd.), razvija se u Rusiji više od dva stoljeća, a na njenim univerzitetima predaje se više od 170 godina.⁷² Institut je u bliskim vezama s Odsjekom za Balkan Ministarstva vanjskih poslova Ruske Federacije.⁷³ Okuplja specijaliste iz svih slavističkih disciplina, stručnjake za slavenske narode, sve periode njihove prošlosti i historijske kulture. Formiran je “neprekidni slavistički front”. Institut ima niz odjeljenja u okviru kojih se vrši proučavanje historije slavenskih naroda.⁷⁴ To su Odsjek za noviju historiju

⁷¹ Aleksandar Dugin (А. Г. Дугин), bivši pripadnik marginalnog ekstremističkog pokreta koji je postao najuticajniji “geopolitičar”, savjetnik visokih državnih funkcionera, profesor Moskovskog univerziteta, kojeg često nazivaju “Putinovim Raspućinom”, u martu 2008. svojim slušaocima na Pravnom fakultetu u Beogradu poručuje: “Srbija je predstraža evrazijskog, pravoslavnog i kontinentalnog principa... U Srbiji leže ključevi ruske politike”; opšir. Subotić, 2015.

⁷² Institut za slavistiku (Институт славяноведения Академии наук СССР) formiran je 1947. godine. Prema mišljenju niza istraživača tokom Drugog svjetskog rata u SSSR-u se sprovođila “nova politika” (ideološka NEP), u okviru koje je, zbog potrebe ujedinjavanja naroda protiv spoljnog neprijatelja, došlo do rehabilitiranja pravoslavne vjere i slavenske ideje. Savremeni Institut za slavistiku direktan je rezultat slabljenja ideološkog pritiska. Od 1968. do 1991. Institut je nosio naziv Институт славяноведения и балканистики Академии наук СССР, pošto su se u njemu tradicionalno proučavale slavenske i balkanske zemlje – Mađarska, Austrija. Do 1997. nosi ime: Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук, a onda Институт славяноведения Российской академии наук. Naučni interes Instituta prostire se na Centralnu Evropu, Jugoistočnu Evropu (Balkan) i Istočnu Evropu (Ukrajinu i Bjelorusiju). On ima čvrstu saradnju sa slavističkim katedrama Historijskog i Filološkog fakulteta Moskovskog državnog univerziteta “Lomonosov”. One su bazni izvor za njegovu popunu novim kadrovima. Saradnici Instituta učestvuju u izradi univerzitetskih udžbenika. Mnogi slavisti kombiniraju naučnoistraživačku djelatnost s pedagoškim radom. Jedan od važnih zadataka Instituta je i samostalna priprema postdiplomaca u okviru institutskih studija. Na njemu je više od 100 postdiplomaca okončalo studije i steklo diplomu “kandidata historijskih nauka”. Institut štampa većinu slavističkih izdanja u Rusiji. Stavio je svoje ime na preko 2000 knjiga – vidi: Hrenov, 1969: 397-406; Богданов, 1977; Волков, 1996b; Никифоров, 2007; 2008; 2017a.

⁷³ Halilović, 2013: 64.

⁷⁴ Zasebna istraživanja historije BiH u prvim decenijama sovjetske vlasti nisu vršena: “Novi talas interesovanja za Bosnu i Balkan kreće nakon Drugog svjetskog rata. Tokom 1960-ih objavljeni su značajni radovi o ruskoj politici na Balkanu. U dvotomnoj *Historiji Jugoslavije* obrađena su i ‘bosanska pitanja’, a veliku ulogu u pisanju tog rada imao je poznati historičar S. A. Nikitin. Prvi radovi posvećeni

slavenskih naroda jugoistočne Evrope (Отдел истории славянских народов Юго-Восточной Европы в Новое время), Odsjek za historiju slavenskih naroda iz razdoblja svjetskih ratova (Отдел истории славянских народов периода мировых войн), Centar za proučavanje savremene balkanske krize (Центр по изучению современного балканского кризиса) itd.⁷⁵ Institut izdaje i časopis *Slavjanovedenije* (Славяноведение) koji izlazi šest puta godišnje i bavi se južnoslavenskom i zapadnoslavenskom historijom i filologijom, polugodišnjake *Slavenski almanah* (Славянский альманах), *Slavenski svijet u trećem mileniju* (Славянский мир в третьем тысячелетии), kao i časopis *Slavene* (Словене). Većina specijalista za historiju slavenskih naroda obrazuje se na Historijskom fakultetu (Исторический факультет Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова) – na Katedri za historiju Južnih i Zapadnih Slavena. Ona ima diplomatske, postdiplomske i doktorske studije.⁷⁶

Generacije ruskih historičara tradicionalno istražuju ulogu Rusije u borbi “slavenskih naroda protiv osmanskog ugnjetavanja”.⁷⁷ Još je u carskoj Rusiji problem BiH historiografski bio vezan za “Istočno pitanje”. Među prvima se ističu radovi Aleksandra Giljferinga (А. Ф. Гильфердинг) koji je 1856. bio imenovan za ruskog konzula u Bosanskom pašaluku.⁷⁸ Osmansko carstvo se tih decenija nalazilo u velikim problemima, pred egzistencijalnim pitanjem odbrane od pretenzija balkanskih država i pritiska velikih sila. Na Balkan

historiji Bosne i Hercegovine pojavili su se 1970-ih. Ipak, bosanska problematika u sovjetskoj historiografiji uglavnom je bila tretirana u sklopu proučavanja Istočnog pitanja u spoljnoj politici Rusije. U takvom kontekstu objavljivani su dokumenti u zbornicima Освобождение Болгарии от турецкого ига (*Oslobođenje Bugarske od turskog ropstva*) i Россия и национально-освободительная борьба на Балканах, 1875–1878 (*Rusija i nacionalno-oslobodilačka borba na Balkanu 1875–1878*). Spoljnu politiku Rusije prema Južnim Slavenima zajedno su istraživali slavisti i stručnjaci za rusku historiju. Rezultat toga je kolektivna monografija Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. (1978). Institut za slavistiku i balkanistiku Akademije nauka SSSR pokrenuo je 1980-ih godina seriju publikacija Международные отношения на Балканах (*Međunarodni odnosi na Balkanu*) koju je uređivao V. N. Vinogradov” – prema: Пахомова, 2010.

⁷⁵ Osnovni pravci istraživanja ovog centra su proučavanje uzroka, toka i posljedica raspada federacije i krize s kraja XX i početka XXI stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije, uloge u tim procesima međunarodnog faktora, savremeni socijalno-političkih procesi na Balkanu i postjugoslavenskim državama; publikovanje dokumenata o krizi i o razvoju novih država na postjugoslavenskom prostoru; konsultiranje, izrada ekspertnih procjena, komentiranje u medijima, naučna analiza zbivanja na Balkanu.

⁷⁶ Timofejev, 2006: 200-201.

⁷⁷ Грачев, 1990; Вяземская и Данченко, 1990; Писарев, 1991а; Писарев et al., 1991b; Карасев, 1992; Золотухин, 1993; Нарочницкий, 1997; Достян, 2012.

⁷⁸ Kada je u maju 1857. krenuo u Bosnu kao ruski konzul, Giljferding, historičar i slavjanofilski ideolog, već je o njoj imao skovana mišljenja, pa i ono da je samo pravoslavlje izvorna slavenska vjera. Stvorio ih je po knjigama iz studentskih dana i po predstavama ruskog javnog mnijenja. Bio je opterećen u Bosni bremenom gotovih ubjeđenja i predrasuda, čije će opšte vrijednosti samo ponekad i uzgred provjeravati – opšir. vidi: Ekmečić, 1972.

60-ih godina pristiže i na desetine hiljada Čerkeza, prognanih sa Kavkaza. Raspoređivani su po raznim krajevima Osmanskog carstva.⁷⁹ Događaji su se u tom vremenu odvijali ubrzanim tempom. Vladilen Vinogradov (В. Н. Виноградов) Berlinski kongres 1878. smatra kompromisom koji je izazvao velike promjene na Balkanu.⁸⁰ Ruski predstavnik na tom skupu govori da je austrougarski ulazak u Bosnu “okupacija bez definiranja rokova”.⁸¹ Represivne mjere u osvajanju BiH nisu toj sili donijele naklonost pokorenih Bošnjaka.⁸² Ruski historičari pišu i o njihovom iseljavanju nakon okupacije, da je broj iseljenih muslimana u osmansku državu stigao “do 300 hiljada”, iako neki od njih smatraju da je ova brojka preuveličana.⁸³ Oni prate i izvještaje ruskih konzula u Kosovskom vilajetu.⁸⁴

Objavljivanje izvora vezanih za historiju rusko-bosanskih veza započelo je 1980-ih godina.⁸⁵ Na osnovu njih nastajali su novi radovi vezani za tu tematiku. U Sarajevu je 1986. održana međunarodna konferencija posvećena

⁷⁹ Sa Sjeverozapadnog Kavkaza u Osmansko carstvo od 1857. do 1877. iselilo se milion i 400 hiljada Čerkeza – opšir. Мирзоева, 2014.

⁸⁰ Vinogradov konstatira, s druge strane, da je za Rusiju Balkan uvijek bitna sfera djelovanja u spoljnoj politici. Uprkos sporadičnim previdima ruskih imperatora i državnika, ruska politika uvijek je tu sprovedena planski, s jasnim ciljevima; opšir. Виноградов, 2010; Rajić, 2011.

⁸¹ Упор. Пахомова, 2009; Вяземская, Искендеров и Карасёв, 2012: 190-191.

⁸² Petrović, 1978: 397. Ruske diplomate su uočile da su nove vlasti nakon 1878. napravile niz grešaka prema muslimanima. To su, između ostalog: razmjestaj vojnika po kućama, pretvaranje džamija u magacine, njihovo skrnavljenje unošenjem alkoholnih pića i svinjetine, nepravilan razrez gradskih poreza, povremeno neprimjereno ponašanje oficira i činovnika prema pravima i ljudskom dostojanstvu; opšir. Terić, 1988: 125; Пахомова, 2008; Романенко, Крючков и Стыкалин 2011.

⁸³ Покивайлова, 2011: 15; Вяземская, 2011; Искендеров, 2017: 363.

⁸⁴ Početkom XX stoljeća stanovništvo tog vilajeta “brojalo je oko 980 hiljada duša od kojih su – više od 530000 muslimana i 440000 hrišćana. Većina muslimana su Albanci (od 385000 do 430000 duša), a ostali su Turci i muslimani-Bošnjaci” – vidi: Аншаков, 2014: 170.

⁸⁵ Prvi specijalistički radovi posvećeni BiH pojavljuju se 70-ih godina. Pitanje agrarnih i društvenih odnosa u BiH u XIX stoljeću posebno su istraživale N. Danilova (Н. П. Данилова) i Vera Kondratjeva (В. Н. Кондратьева) – vidi: Данилова, 1970; 1972; Кондратьева, 1961; 1964; 1972; 1959; 1971. “Bosanska tematika” se počela razrađivati i u saradnji s bosanskohercegovačkim historičarima. Naučni tim koji su činili M. Ekmčić, I. Terić, B. Mađar i R. Petrović te sovjetski historičari D. F. Popliko (Д. Ф. Поплыко), V. I. Kosik (В. И. Косик), V. G. Karasjov (В. Г. Карасёв), J. A. Pisarev (Ю. А. Писарев) i V. M. Nevrolina (В. М. Хевролина), pripremio je dva zbornika dokumenata iz arhiva SSSR-a i Jugoslavije: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1850–1864. *Документы* (1986) i Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1865–1875. *Документы* (1988). Treći zbornik Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. *Документы* (2008), posvećen periodu Velike istočne krize, noviji je rezultat “domaće slavistike u proučavanju historije Bosne i Hercegovine”. Zbornik В “пороховом погребе Европы” 1878–1914 гг. (2003) govori o međunarodnim odnosima u navedenim godinama. Njegovi autori su odredili kao cilj da pokažu “uticaj unutarbalkanskih sukoba na tradicionalnu konkurenciju velikih sila u regionu” i kako je Balkan “postao političkom barutanom” – prema: Пахомова, 2010.

problemima historije BiH (1850–1875).⁸⁶ Disertacija Aleksandra Karasjova (А. В. Карасёв) *Россия и Балканский союз 60-х годов XIX века* (Москва 1984) (*Rusija i Balkanski savez 60-ih godina XIX stoljeća*, Moskva 1984) predstavlja “najdublju analizu problema interakcije ruske strategije s narodima Balkana”. Značajno mjesto u njoj zauzima odnos Kneževine Srbije prema BiH. Mjestu Bosne i Hercegovine u spoljnoj politici carske Rusije posebnu pažnju je posvetila Jelena Vjazemskaja (Е. К. Вяземская).⁸⁷ Istraživala je pitanja vezana za uzroke i inicijatore ustanaka 1875. u BiH, planove Austro-Ugarske u vezi s ovim krajevima uz posebnu pažnju posvećenu rekonstruisanju rusko-astrougarskih pregovora o mogućnosti pripajanja Bosne Habsburškoj monarhiji. Pitanja vezana za planove ove monarhije prema BiH obradio je Aleksandar Medjakov (А. С. Медяков).⁸⁸ Temi ruskog odnosa prema BiH (1878–1908) posvećena je disertacija Lidije Pahomove (Л. Ю. Пахомова) *Боснийский вопрос в российской внешней политике в 1878–1908 гг.*, (Москва 2010) (*Bosansko pitanje u ruskoj spoljnoj politici 1878–1908*, Moskva 2010).⁸⁹ Zanima historičare i srednjovjekovna⁹⁰ i osmanska prošlost BiH,⁹¹ Velika istočna kriza (1875–1878) te vjerska i etnička struktura BiH.⁹² Značajne su doktorske disertacije Oksane Novikove (О. Н. Новикова) *Боснийско-герцеговинская политика Австро-Венгрии последней трети XIX – начала XX в. и ее роль в развитии международных отношений на Балканах* (Ставрополь 2006) (*Bosanskohercegovačka politika Austro-Ugarske u posljednjoj trećini XIX – početku XX stoljeća i njena uloga u razvoju međunarodnih odnosa na Balkanu*, Stavropolj 2006) i Ksenije Meljčakove (К. В. Мельчакова) *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1850–1870-е гг.* (Москва 2016) (*Bosna i Hercegovina u društveno-političkom životu Rusije 1850–1870*, Moskva 2016).⁹³ Naučni in-

⁸⁶ Zbornik radova s ovog skupa obuhvatio je i članke sovjetskih naučnika: Карасёв, 1987. U istom zborniku su objavljeni radovi: Поплыко, 1987; Косик, 1987. U postjugoslavenskom periodu kontakti i saradnja bosanskohercegovačkih i ruskih historičara i njihovih naučnih institucija nisu ostali na nivou veza iz vremena socijalističke Jugoslavije i SSSR-a.

⁸⁷ Вяземская, 1986a; 1986b; 1991; 1995; 1997; 2003.

⁸⁸ Медяков, 2010. Knjiga je nastala na osnovu njegove disertacije (1996) *Внешняя политика Австро-Венгрии 1867–1871*.

⁸⁹ Пахомова, 2010.

⁹⁰ Солодовникова, 2010.

⁹¹ Олюнин, 2006. Iznose se stavovi o nepotpunoj integraciji bosanskih prostora u osmanskoj državi i uticaju Zapada na njih. Politika Istanbula u epohi tanzimatskih reformi tražila je uključenje lokalnog stanovništva u novu osmansku naciju. Ona je donijela obrnuti rezultat: tokom reformi samo je naraslo distanciranje pripadnika različitih religija u tradicionalnom bosanskom društvu – vidi: Черных, 2010.

⁹² Хевролина, 1997; Вяземская, 1999.

⁹³ Vidi također: Мельчакова, 2014; 2012; 2015a; 2015b. Giljferding je pisao da su bosanski Slaveni “primali islam iz materijalnih pobuda”, a da su kasnije postali pretjerano revnosni u novoj vjeri: “Re-

teres je izražen i za proučavanje balkanskih ratova (1912–1913) i “Velikog rata” (Prvi svjetski rat) na Balkanu.⁹⁴

Od početka 90-ih godina pažnju ruskih naučnika posebno privlači istraživanje raspada Jugoslavije i događaja koji su potom ubrzano uslijedili.⁹⁵ “Teret jugoslavenstva” nije izdržala centralistička “buržoaska” monarhija niti federativna socijalistička država.⁹⁶ Posebno je u istraživanjima jugoslavenske

negat postaje nehotice fanatikom svoje nove religije samo da bi pred samim sobom opravdao svoje otpadništvo” – prema: Miletić, 2017.

⁹⁴ Гусев, 2015. U ovom zborniku je i rad Rašida Subajeva (Субаев, 2015: 30) koji piše o odgovornosti Srbije za izbijanje tog rata: “Pristalice srpske nevinosti ne žele sagledati činjenice i uvažavati argumente njihovih oponentata. Koriste se time da se Srbija dva puta zaredom našla na pobjedničkoj strani čime je izbjegla istraživanje njene prošlosti i po pravu rata iskoristila prednosti pobjedničkog statusa. Oni smatraju da član 231 Versajskog ugovora, kojim je potpuna krivica pripisana Njemačkoj i njenim saveznicima, oslobađa Srbiju čak i od mogućnosti pitanja o elementu njene odgovornosti, za norme međunarodnog prava... Još tada se Srbima prećutno ali nedvosmisleno predlagala šutnja, ‘da ne izazivaju kako ne bi ispaio skelet iz ormara’”; također vidi: Вишняков, Тимофеев и Милорадович, 2018. Autori ove knjige ukazuju na to da je ona otpor “savremenim zapadnim istraživačima”, koji proglašavaju Srbiju, a skupa s njom i Rusiju, glavnim krivcima za pogibiju miliona ljudi 1914–1918. godine (str. 6). Oni također iznose da su “gubitak ruskog pokroviteljstva” 1917. i neophodnost preorijentacije na Veliku Britaniju i Francusku primorali Srpsku kraljevsku vladu da se potom odluči za kompromis s Hrvatima i Slovencima (str. 288).

⁹⁵ Objavljen je 1992. zbornik dokumenata Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990–1992). Современная история Югославии в документах (Гуськова, 1992). Osim komentara, izvori su proučeni tekstovima vezanim za neke ključne teme po kojima je grupisan materijal: promjene i raspored političkih snaga u SFRJ početkom 90-ih godina, kriza federacije, sporovi i rat u Hrvatskoj i BiH, međunarodna zajednica i internacionalizacija krize, stvaranje postjugoslavenskih država. Drugi zbornik Югославский кризис и Россия: Документы, факты, комментарии (1990–1993). Современная история Югославии в документах, т. 2, objavljen je 1993. godine. Ova knjiga, čije je dopunjeno izdanje objavljeno 1996. na srpskom jeziku, govori o višeznačnim reakcijama Rusije na balkanska zbivanja. Oba zbornika su balansirala na ivici moderne historije i dnevne politike. Zbornik На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальной идеологии югославянских народов. Конец XIX – начало XX века (Чуркина 1997) objavljen je 1997. godine. Iskra Čurkina (И. В. Чуркина) je ukazala na izvore nacionalnog preporoda jugoslavenskih naroda Habsburškog carstva i ulogu revolucije 1848–1849. u tom procesu. Irina Dostjan (И. С. Достян) je rezimirala poglede starije sovjetske historiografije na puteve stvaranja srpske i crnogorske države prvih decenija XIX stoljeća. Aleksandar Karasjov (А. В. Карасёв) je istražio srpske nacionalne programe i načine ostvarivanja srpskih spoljopolitičkih ciljeva 1856–1878. i za vrijeme balkanskih ratova. Andrej Šemjakin (А. Л. Шемякин) u nastavku razdoblja 1878–1903. vidi doba razočaranja i preispitivanja. Jelena Vjazemskaja (Е. К. Вяземская) sagledala je put BiH između Istoka i Zapada do 1878. i njeno pretvaranje 1878–1914. u “balkansko bure baruta”. Pitanje jugoslavenskih planova i “velikih ideja” kod Hrvata, uz osvrt na položaj Srba u Hrvatskoj krajem XIX i početkom XX stoljeća, obradio je Vladimir Frejdzon (В. И. Фрейдзон). Rad Viktora Kosika (В. И. Косик) odnosi se na makedonsko pitanje od sredine XIX stoljeća do kraja 1918. – vidi Timofejev, 2006: 202-204.

⁹⁶ “Krajem 80-ih – početkom 90-ih u Jugoslaviji su se spojili stari etnički sukobi, to jest historijske nepravde koje su narodi ovih država počinili jedni drugima tokom dugog suživota na jednom teritoriju ili u bliskom susjedstvu, te socijalno-politička neslaganja. Apsolutizacija prava etničkih zajednica na stvaranje državnih jedinica uz teško psihološko i političko nasljeđe totalitarizma, a ideološko – komunizma, koji su se ukorijenili u svijesti brojnih političara i običnog svijeta na svima stranama, također doprinose da su nastali sukobi vrlo teško rješivi” – cit. prema: Романенко, 1997: 54. Također vidi: Гришина,

krize i postjugoslavenskih ratova problematična tzv. tajna diplomatija, odnosno skrivena historija, koja je osnova za cjelovitije shvatanje toka događaja. Mnoga pitanja mogu tek da se postave, dok se o preciznijim odgovorima više nagađa nego što se doista zna. Visoka politika, u koju spadaju međunarodni odnosi i diplomatija (“kraljica historije”), zbog povjerljive naravi, može, u najboljem slučaju, da bude tek “lijepo ocrtana”. Moskva je još tokom produbljivanja jugoslavenske krize imala druge prioritete: “Sovjetski Savez nastavio je sa politikom nemiješanja u unutrašnje poslove SFRJ odbacivši sve molbe jugoslavenske vlade za političku i vojnu podršku”.⁹⁷ Oni koji su došli na vlast u Rusiji 1991. imali su stav da je revolucija 1917. bila zavjerenički udar koji je skrenuo zemlju sa kolosijeka demokratije i modernosti, da je trebalo da prođe 74 godine da se ona vrati na pravi put. Takvo shvatanje historije izražava se terminima poput *tragedija*, *utopija* i, posebno, *eksperiment* – u značenju nečeg što se odvijalo pogrešno. Idejni nasljednici ruskih nacionalista XIX i početka XX stoljeća idealizirali su carsku Rusiju, smatrajući sebe nastavljačima njene politike. Rast panslavenskog raspoloženja ispoljavao se u “poistovećivanju slovenstva i pravoslavlja”, u oponiranju “slavensko-pravoslavnog Istoka” “katoličkom” Zapadu i islamu u svjetskom razmahu, u odbijanju “zapadnih” vrijednosti.⁹⁸

U Institutu za slavistiku su tokom 1980-ih godina pripremali kraće historije zemalja centralne i jugoistočne Evrope, ali planirana knjiga o historiji Jugoslavije nije bila objavljena. Cenzura je bila “ukinuta i koncept studije već je bio zastario u fazi rasprave”. Dvotomna *Historija Jugoslavije* napisana je još daleke 1963. (*История Югославии, в двух томах*, ред. Ю. В. Бромлей, И. С. Достян). Njen drugi tom počinje riječima da je revolucija iz 1917. otvorila epohu u historiji čovječanstva – “epohu sloma kapitalizma i utvrđivanja komunizma”.⁹⁹ U savremenim, izmijenjenim društvenim i političkim okolnostima, istraživači u Institutu za slavistiku su angažirani na pripremi i objavljivanju edicije monografija – *Pregleda historije slavenskih zemalja u XX stoljeću (Очерки истории славянских стран в XX веке)*. Objavljene su 2003. historije Bugarske (*Болгария в XX веке: Очерки политической истории*) te 2005. Slovačke i Češke (*Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории, в 2-х книгах*). Također se radi i na novoj seriji – historiji Balkana

2000; 2003; Хаванова, 2017; BiH je bila tema nekoliko autora u ovom zborniku (K. V. Meljčakova, L. J. Pahomova, I. E. Ivanova, G. N. Engelhardt).

⁹⁷ Opšir. o raspadu Jugoslavije i ratovima vidi: Гуськова и Карасёв, 1994; Гуськова, 2000; Язькова, 2007; Кузнецов, 2008.

⁹⁸ Угор. Suni, 2009: 84; Maluf, 2009: 21; Романенко, 2005: 350.

⁹⁹ Također vidi: Гибианский, 1987; Кузнечевский, 1990; Каменецкий, 1991; Зеленин, 1992.

od XVIII do početka XX stoljeća (*Истории Балкан в XVIII – начале XX вв.*).¹⁰⁰ U zborniku *Югославия в XX веке: Очерки политической истории* (Москва 2011) (*Jugoslavija u XX stoljeću: Skice političke historije*) “centralno mjesto zauzima Srbija”. Ovaj zbornik “prikazuje savremeni nivo proučavanja historije jugoslavenskih naroda XX stoljeća u Rusiji. S osloncem na relevantnu literaturu i dostupne izvore, opisan je nastanak jugoslavenske države 1918, formiranje njenih institucija i političkog sistema. Dužna pažnja posvećena je događajima tokom Drugog svjetskog rata, prikazan je period socijalističke Jugoslavije, njegov završetak – tzv. jugoslavenska kriza – raspad države i serija postjugoslavenskih ratova.”¹⁰¹ Objavljene su i knjige Vladimira Frejdzona (В. И. Фрейдзон) *История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики* (1991) (Санкт-Петербург 2001) (*Historija Hrvatske. Kratak pregled od najstarijih vremena do stvaranja republike* (1991), Sankt-Peterburg 2001), Nine Smirnovе (Н. Д. Смирнова) *История Албании в XX веке* (Москва 2003) (*Historija Albanije u XX stoljeću*, Moskva 2003), Ljubov Kirilinove (Л. А. Кирилина), Nadežde S. Piljko (Н. С. Пилько) i Iskre Čurkine (И. В. Чуркина) *История Словении* (Санкт-Петербург 2011) (*Historija Slovenije*, Sankt-Peterburg 2011). One imaju pregledni karakter, “nalik kursu predavanja, iako ovo ne umanjuje njihovu vrijednost”.¹⁰² Istraživanje nekih ruskih naučnika su usmje-

¹⁰⁰ Prva knjiga edicije *История Балкан. Век восемнадцатый* objavljena je 2004. godine; također vidi: Никифоров, 2011; 2017b.

¹⁰¹ J. Guskova u svom prilogu o zbivanjima u Srebrenici u ljeto 1995. navodi da su srpske snage 6. jula krenule u veliku ofanzivu na Srebrenicu, da je ta operacija, prije svega, bila usmjerena na “obezbjeđenje sigurnosti srpskog stanovništva. Bio je cilj potisnuti muslimanske trupe u sam grad i spriječiti njihov prodor u srpska naselja”. Ona ustvrđuje da je tokom rata u BiH poginulo “100 hiljada ljudi, od kojih 90% su civili. Od 2,5 do 3 miliona ljudi napustilo je svoje domove: 800 hiljada Srba iz Zapadne Hercegovine, Srednje i Zapadne Bosne, 800 hiljada Muslimana iz Istočne Hercegovine, Krajine i Istočne Bosne, oko 500 hiljada Hrvata iz Srednje Bosne” – prema: Гуськова, 2011b: 831; Ponomareva, 2014: 99-101. Guskova u julu 2012. “još jednom dokazuje da nikakvog genocida nije bilo” u Srebrenici, te iznosi da je “problem Srebrenice postao predmet političke špekulacije u koju uvlače i same Srbe, mada se pojavljuje sve više podataka da je Srebrenica planirana i dobro ostvarena operacija muslimanskih specijalnih službi. Laž o Srebrenici širi se po svijetu ogromnom brzinom i boriti se protiv nje postaje sve teže... U Institutu za slavistiku mi smo održali međunarodnu konferenciju o Srebrenici. U radu je učestvovalo preko 30 naučnika iz raznih zemalja. Prvi put pravnici, istoričari, patolozi, demografi i istraživači drugih struka analizirali su mnoge podatke, otkrivene protivrčnosti u zvaničnoj verziji, prikazana je nova metodika istraživanja broja žrtava, svi događaji su postavljeni u istorijski kontekst, otkriveni su novi aspekti događaja koji menjaju ukupnu sliku onog što se desilo. To je omogućilo da se na drugi način tumači problem Srebrenice, da se započne revidiranje zvanične verzije” – prema: Glas Rusije, 2012. Ona 2019. iznosi da se uz “zajednički rad, Rusije i Srba s obe strane rijeke Drine”, može spriječiti “stvaranje kompleksa krivice, a kroz reviziju izveštaja o Srebrenici, sprečiti negativan uticaj na mlade naraštaje” – prema: Guskova, 2019: 134.

¹⁰² Također vidi: Гуськова, 1997a; 1997b.

rena i na Bošnjake.¹⁰³ Viktor Kosik (В. И. Косик) piše o njihovom putu “ka slobodi od Beograda”.¹⁰⁴

U ruskoj nauci, u grani koja se zove “jugoslavistika”, kao i u etnologiji i političkoj nauci, postoji polemika vezana za potragu za novom metodologijom, kao i za suparništvom povezano s idejno-političkim raspravama u društvu. Prva struja se može nazvati “tradicionalističkom”. Ona je simbioza “geopolitičkih istraživanja”, teorija o “uroti” protiv slavenstva i pravoslavlja, o iskonskom civilizacijskom sukobu Evrope i Rusije, proizvoljne apsolutizacije nekih razdoblja u historiji nekih naroda, povezanih s mitovima o “velikoj državi” jednog naroda i negativnim predrasudama prema drugim. To je neka kombinacija ruskog nacionalnog konzervativizma druge polovine XIX (Nikolaj Danilevski i sl.) i staljinizma sredine XX stoljeća. Analizirajući događaje na prostoru SFRJ, oni izjednačavaju tri načelno različite pojave: krizu te države, njen raspad i sticanje političkog samoodređenja Hrvata, Srba, Bošnjaka i drugih naroda. Naglašavaju da raspad SSSR-a i SFRJ nije rezultat unutrašnjih protivrječnosti i kriza, već posljedica “vanjske urote” protiv ovih “slavenskih” država. U njihovim očima “slavenstvo” je isključivo ruski narod, srpstvo i pravoslavlje. U ruskoj nauci postoji i druga struja, čiji su pristup i ocjene bazirani na tumačenju nacionalnog samoodređenja kao procesa dugog trajanja. Zagovornici te struje ustvrđuju da se karakter narodne (etničke) zajednice, kao i interesi država, vremenom mijenjaju. Ne smatraju neke narode isključivo “velikim”. Događaje u SFRJ i na postjugoslavenskom prostoru teže kritički obrazložiti. Tumače u saglasnosti sa zakonima historijskog razvitka interese i ciljeve naroda koji su živjeli 70 godina u zajedničkoj državi. Ne osporavaju ulogu “vanjskog faktora”, ali misle da se ponajprije Jugoslavija raspala zbog unutrašnjih uzroka.¹⁰⁵

Historičar Konstantin Nikiforov (К. В. Никифоров) objavio je 1999. knjigu *Между Кремлем и Республикой Сербской: Боснийский кризис: завершающий этап* (*Između Kremlja i Republike Srpske: završna etapa bosanske krize*). Ova knjiga, štampana 2000. i na srpskom jeziku, njegovo je viđenje početka i toka jugoslavenske krize, planova međunarodne zajednice

¹⁰³ Кашуба, 2000; Вяземская, 2002; Мартынова, 2014: 13-15; vidi u istom zborniku radove: Пилипенко, 2014; Плотникова, 2014.

¹⁰⁴ Raspadom Jugoslavije “dogodilo se sljedeće ‘oslobođenje’ od ‘srpskog tereta’. Njega je zamijenila evropska uprava, a kasarne JNA – američke vojne baze. Napravljena podjela Bosne i Hercegovine može dovesti do novih kriza. ‘Ali ... ja bih mogao vjerovati u neponovljivost onog što se zbilo kad bude obnovljen most u Mostaru, te da se muslimanska i hrišćanska djeca igraju zajedno.’ P.S. Most je obnovljen, ali sa dječijim zabavama ide loše” – vidi: Косик, 2014a: 132; vidi njegov rad posvećen sjećanju na historičara Ibrahima Terića: Косик, 2004.

¹⁰⁵ Prema: Matković, 2005: 181-182; opšir. vidi Гуськова, 2012.

u vezi sa njenim rješavanjem, rata u BiH, raznih struja unutar establišmenta Rusije i njihovih pristupa srpskom pitanju, najzad stava SAD i dejtonske kreacije Balkana. Kosovska kriza je, prema Nikiforovu, bila metodološki slična događajima u BiH. Za njega su “neaktivnost i prekomjerna popustljivost” spoljnopolitičkog kursa Rusije urodili lošim plodovima. Teške posljedice jugoslavenske krize mogle su biti spriječene da je bilo “aktivne i samostalne politike Rusije”.¹⁰⁶ Nikiforov je autor i knjige *Сербия на Балканах. XX век* (2012) (Srbija na Balkanu. XX stoljeće, 2012). Piše o Srbima kao malom narodu “sa mentalitetom velikog naroda. Tome duguju svoje uzlete, ali i mnoge svoje poraze i strateški slabo proračunate poteze”.¹⁰⁷ Smatra da se početak raspada SFRJ nije smio dopustiti, a kad se već desio, “treba sve podeliti, uključujući Kosovo i BiH”.¹⁰⁸

Jelena Guskova (Е. Ю. Гуськова), iz Centra za proučavanje savremene balkanske krize, figurira u nekim naučnim krugovima u Srbiji i Rusiji kao ekspertkinja za period “jugoslavenske krize” i rusko-srpsko pitanje.¹⁰⁹ Autorica je sinteze pogleda ruske historiografije na raspad Jugoslavije.¹¹⁰ Oslanjala se

¹⁰⁶ Timofejev, 2006: 206; također vidi: Никифоров, 2005; 2006; 2012a.

¹⁰⁷ Bilbija, 2008. Navodeći da su u XIX stoljeću, tokom sticanja nezavisnosti balkanskih država, vršena protjerivanja drugih naroda, Nikiforov ističe da “u balkanskoj istoriji proterivanje suseda uopšte nije izuzetak”. Osvrnuo se i na izmjenu etničke karte Jugoslavije tokom njenog “raspada i razbijanja” (promjena etničke strukture u Hrvatskoj, BiH, na Kosovu, pitanje izbjeglica u Srbiji...). Smatra da su za “etničke čistke prvenstveno okrivljeni Srbi, a da su oni stradali više od ostalih”, opšir. Никифоров, 2012b; 2014.

¹⁰⁸ *Blic*, Beograd 21. februar 2008. Nikiforov 2014. iznosi da proces prekrajanja granica na Balkanu “nije završen, jer se još nisu rešila nacionalna pitanja naroda koji tamo žive”. Ukazuje “na srpski narod, koji sada živi podeljen, razbacan, unesrećen, rasejan, rasteran. I van granica svoje pradedovske zemlje. Tu mislim, da ponovim, na Republiku Srpsku i na srpsko Kosmetoško pitanje. Odnosno, na prostore gde su Srbi vekovima živeli, a u nedavnim ratovima sa svoje zemlje su proterani” – prema: Pečat, 2014; opšir. vidi: Гуськова, 2006–2011.

¹⁰⁹ Rusija je, prema ovoj historičarki, nakon rušenja SSSR-a prošla kroz *period neodređenosti*, zatim kroz *fazu potpune pasivnosti* (1992–1995), da bi s dolaskom Jevgenija Primakova ušla u fazu *postavljanja nacionalnog interesa kao prioriteta* (1995–1999). Sve je to vodilo Rusiju ka pojavi dvije zvijezde u vidu Vladimira Putina i Sergeja Lavrova (С. В. Лавров) – vidi: Guskova, 2019: 121-130; Redakcija Betona, 2007.

¹¹⁰ Magistrirala je 1980. s temom iz historije Srbije u XIX stoljeću. Deset godina kasnije odbranila je doktorsku tezu o samoupravnom sistemu u SFRJ. Autorica je više knjiga: *История югославского кризиса (1990–2000)*, Москва 2001; *Istorija jugoslovenske krize (1990–2000)*, Beograd 2003; *Балканские дороги и шальное бездорожье: взгляд русского историка*, Lap Lambert 2012. (*Balkanski putevi i sumanuto bespuće: mišljenje ruskog istoričara*, Beograd 2013) i dr. Objavila je, kako stoji 2019. na stranici Instituta za slavistiku, više od “550 naučnih radova od kojih su 21 – knjige i brošure. Odgovorni je redaktor više od 35 knjiga i zbornika o Jugoslaviji, autor-sastavljač 13 zbornika dokumentata o krizi na Balkanu. Izabrana je 2006. za inostranog člana Srpske akademije nauka i umetnosti na Odseku za historijske nauke. Izabrana je 2009. za senatora Republike Srpske (Bosna i Hercegovina), te 4. decembra 2015. za inostranog člana Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske. Guskova je 1997. odlikovana od Republike Srpske (Bosna i Hercegovina) Ordenom Njegoša II reda” – vidi: <http://inslav.ru/people/guskova-elena-yurevna>.

i na lično iskustvo stečeno tokom rada u međunarodnim organizacijama na području bivše Jugoslavije, kao i na određeni broj ruskih, zapadnoevropskih, srpskih, hrvatskih i bosanskohercegovačkih izvora.¹¹¹ Ona konstatira da je Rusija uvijek bila pokrovitelj Bugarima, Makedoncima i Srbima u Srbiji, Crnoj Gori i BiH.¹¹² Ukazuje na to da su Srbi “jedini narod na svetu koji se suprotstavio nasilju i bezakonju, pokušaju vladanja svetom” iz jednog centra: “Upravo je Srbija 17 godina branila granice pravoslavlja i slovenstva, pružajući mogućnost usporenom medvedu, kao što je Rusija, da postane svestan svoje uloge, zadatka i mogućnosti pružanja otpora negativnim pojavama”.¹¹³ Suštinski ciljevi se temelje na trajnim strateškim vrijednostima. Ruska prisutnost na Balkanu varirala je u različitim vremenima, sistemima i državama, ali je on uvijek bio među njenim prioritetima. Za Rusiju su Balkan i Bosna strateški bitni.¹¹⁴ Svi “krojači” evropskog svijeta znaju da se “bez prisustva na Balkanu status velike evropske sile sačuvati ne može” (Čedomir Popov). “Samo jedan palac pod ruskom kontrolom na desnoj obali Dunava na Balkanu” (Beograd) znači “isto što i rusko zauzimanje moreuza Bosfora i

¹¹¹ Guskova je u februaru 2003. nastupila u Haškom tribunalu kao svjedok odbrane na suđenju generalu Stanislavu Galiću, komandantu Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske, optuženom za blokadu Sarajeva, granatiranje i snajpersku paljbu. Sergej Romanjenko ne ubraja Guskovu “među istaknute znanstvenike. Nije stekla poštovanje i povjerenje povjesničara u Rusiji pa čak ni u Srbiji”. Bavi se “uglavnom propagandom nekih pogrešnih i zastarjelih ideja koje, nažalost, imaju određenu potporu u ruskom društvu. Tijekom rata obavljala je funkciju savjetnika Jasušija Akašija. Bez obzira na njezino političko stajalište, rekao bih da sa stručnoga gledišta ono čime se bavi nema veze s pravom znanošću. Objavila je čitav niz vrlo tendencioznih knjižurina – monografiju i nekoliko zbornika izvora – sumnjive stručne vrijednosti. Ona, kao i njezini poslijediplomci, za izvore koriste uglavnom srpski ‘žuti tisak’ i ‘žutu’ publicistiku, a ne ozbiljna stručna istraživanja, kojih i u srpskoj znanosti svakako ima, i autentičnu građu. Stajalište nacionalnih pokreta drugih naroda, osim Srba i osim Srbije, kod njih se uopće ne uzima u obzir ili dobiva samo negativnu ocjenu” – prema: Matković, 2005: 181.

¹¹² “Srpska najiskreniji prijatelj Rusije”, <http://www.srna.rs/novosti/1/361117/srpska-najiskreniji-prijatelj-rusije.htm>. Guskova 2015. ocjenjuje da je realizacija “zelene transverzale” u završnici, da će se dići na oružje Albanci u Makedoniji i na jugu Srbije u Preševskoj dolini, kao i u Sandžaku, da će u centralnoj Srbiji i BiH biti izvršeno nekoliko terorističkih napada radi odvlačenja pažnje. Upućuje na “stari scenario” u tim situacijama – policija u Srbiji i Makedoniji početak će akcije protiv “odreda terorista” u kojima će ginuti i albanski civili, a onda će “islamisti” u Srbiji, Makedoniji i BiH uzeti oružje da pomognu “ugroženoj braći” – vidi: *Blic*, Beograd 8. juli 2015.

¹¹³ Prema: Vlahović, 2008.

¹¹⁴ Ekaterina Entina iznosi 2016. da je ruska podrška Srbima u cijelom regionu pa i u BiH “sasvim logična i shvatljiva. Delimično to je zasnovano na kulturnim i vjerskim sličnostima... Srbija i zone naseljene Srbima se izdvajaju u smislu potpuno prijateljskog raspoloženja prema Rusiji i spremnosti podrške gotovo svake ruske inicijative” – vidi: Энтина, 2016: 198-201; također vidi: Никифоров, 2016.

Dardanela”.¹¹⁵ Savremeni Balkan dobija dodatni značaj za Rusiju u kontekstu sporova oko puteva tranzita nafte i gasa iz Kaspijskog basena.¹¹⁶

Početak novog milenija, ruska historiografija je doživjela značajnu aktivizaciju. Pojavljuje se više zbornika i monografija. Zapažen je 2002. zbornik *Югославянская история в новое и новейшее время (Jugoslavenska historija u novo i savremeno doba)*.¹¹⁷ Poseban prostor političkoj historiji BiH (1990–2014) dat je u zborniku *Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XX – начале XXI вв. Аспекты общественно-политического развития (Centralna i Jugoistočna Evropa: kraj XX – početak XX stoljeća: aspekti društveno-političkog razvoja)*.¹¹⁸ Opštbalkanski pristup ispoljava se u zbornicima *Човек на Балкану*. Prvi – *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. (Човек на Балкану и доба криза и етнополитичких sukoba XX stoljeća)* – pojavio se 2002. godine.¹¹⁹ Pažnja je posvećena i sudbini ruskih emigranata u Jugoslaviji tokom sukoba Tita i Staljina.¹²⁰ Bitne su i disertacije vezane za savremenu historiju BiH i Balkana.¹²¹ Za proučavanje “postjugoslavenskih ratova” zanimljiva je i knjiga Olega Valeckog (O. B. Валецкий) *Югославская война 1991–1995*

¹¹⁵ Ekmečić, 2018: 176. Jasno je, ustvrđuje dalje Ekmečić, da “Srbija nikada ne može biti bez Rusije, jer bi time odsecala – ne samo desnu – nego obe svoje ruke” (Ekmečić, 2018: 221). Bez obzira na odnose SAD i NATO pakta s Rusijom, smatra on, “mi ćemo biti lutka koja će izbijati na pozornicu, a da nikad na njoj nećemo igrati neku jaču ulogu. Bićemo povodi i uvodi raznim krizama, malim i velikim” (Ekmečić, 2018: 234).

¹¹⁶ Kandelj, 1999: 77.

¹¹⁷ Urednici ovog zbornika su Genadij Matvejev (Г. Ф. Матвеев) i Ljudmila Kuzmičeva (Л. В. Кузьмичева). Pojavio se kao uspomena na historičara Viktora Karasjova (В. Г. Карасёв).

¹¹⁸ Энгельгардт, 2015; 2000; 2016.

¹¹⁹ Posvećen je razdoblju kriza i konflikata na Balkanu u XX stoljeću. Sljedeći nastavak zbornika *Човек на Балкану* (Гришина, 2004) bavi se pitanjem transformacije tradicionalnog društva u industrijsko, problemom modernizacije, shvatanjem svijeta i mentalnim sklopom balkanskih naroda. Treći (2006) *Човек на Балкану* (Гришина, 2006) bavi se pitanjem političke modernizacije Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća. Objavljen je 2007. zbornik *Человек на Балканах: Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX вв.)*, potom 2009. *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX века)*; 2011. – *Человек на Балканах глазами русских*; 2012. – *Модернизация vs. война: человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*; 2016. – *Человек на Балканах: особенности “новой” южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1921 гг.* – vidi: Timofejev, 2006: 210-212; Ković, 2011: 406.

¹²⁰ Gotovo istovremeno u Sarajevu je trajao sudski proces protiv 12 bivših bjelogardejaca, “agenata Gestapa”, sovjetskih državljana, vrbovanih od sovjetske obavještajne službe u Jugoslaviji... Oni su dobili zatvorske kazne i prisilni rad (na 11,5, 6, 20, 4, 5 i 3 godine). U Sarajevu je bio vođen i istražni postupak protiv dekana Pravnog fakulteta Aleksandra V. Solovjeva. Krajem 1951. on je s porodicom bio prisiljen da napusti zemlju – prema: Арсеньев, 2011: 158-159; Аврамович, 1996: 245; Поляков и Тарла, 2001; također vidi: Bandžović, 1990; 2008.

¹²¹ Никифоров, 2000; Насонова, 2000; Груздев, 2001; Ильина, 2002; Абрамов, 2006; Соколов, 2008; Хортов, 2011; Смирнов, 2012; Энгельгардт, 2015; Барабанов, 2018.

годы (3-е изд. Москва 2011) (*Jugoslavenski rat 1991–1995*, treće izdanje, Moskva 2011).¹²² U Moskvi je 2007. štampan prvi zbornik svjedočenja nekoliko Rusa, jednog Kirgistanca i jednog Kazahstanca, učesnika mirovnih misija na Balkanu, pod naslovom *Наши миротворцы на Балканах (Naši mirotvorci na Balkanu)*.¹²³ Objavljen je i na srpskom jeziku (*Пуски миротворци на Балкану*, Novi Sad 2007). Učestala je i praksa prevođenja i objavljivanja radova srpskih autora.¹²⁴

Prisustvo Rusije na Balkanu, posebno u Srbiji, dio je i njene politike, kao i brojnih srpsko-ruskih analogija. “Ruski mit” u srpskoj historiji jedna je od vertikalna kolektivizma.¹²⁵ Ljevica je u velikoj mjeri odredila društvenu i političku historiju Srbije u posljednjih sto godina, sa prepoznatljivim elementima: idejom jednakosti i preskakanja zapadnoevropskog puta. Njeno društvo je tradicionalno, umnogome oslonjeno na Rusiju.¹²⁶ Nije riječ samo o slavenskim osjećanjima i pravoslavlju, u pitanju je, prema zapažanju Milorada Ekmečića, strateška veza. Rusija je, preko Srbije, “potvrđivala svoj status velike sile na Balkanu i gubila taj status”. I jednu i drugu spaja i ideja “velike države”.¹²⁷ Rusija ima važnu ulogu u kreiranju novog identiteta Srbije, s kojom je “tradicionalno, mentalitetski i istorijski bliska”. Obje države su iskusile problematične transformacije i identitetsko lutanje u međunarodnim i unutrašnjim društvenim okvirima. Rusija to kompenzira obnovljenim imperijalnim ambicijama i revanšizmom za ponižavajući tretman nakon Hladnog

¹²² Također vidi: Валецкий 2006; 2016a; 2016b; 2017; o ruskim dobrovoljcima u BiH vidi: Хамкин, 1993; Горымов, 1997; Поликарпов, 1999; Земцов, 2019.

¹²³ Гуськова, 2007. Enver Halilović, bivši ambasador BiH u Moskvi, piše da je to “u suštini zbornik proizvoljnosti, neistina, konstrukcija i laži o ratu u BiH” – prema: Halilović, 2013: 64. S ruske strane se navodi da ova knjiga, pak, u sebi sabira svjedočanstva ruskih posmatrača iz ratova na teritorijama bivše SFR Jugoslavije do kojih je došao Centar za izučavanje savremene balkanske krize pod vodstvom J. Guskove: “Autori su – vojni posmatrač i policajci, načelnik štaba sektora ‘Sarajevo’, službenici humanitarnih organizacija, novinar, naučnik. Šarolik je spisak mjesta odakle su oni došli na Balkan: Rusija, Kirgizija, Kazahstan, ali svi oni dijele zabrinutost događajima, želju da zabilježe ono što su vidjeli, da podijele svoje osjećaje i shvatanje zbivanja. Pisali su o Bosni, Hrvatskoj, Kosovu i Metohiji, o Haškom tribunalu” – prema: Гуськова, 2007. Također vidi: Гуськова, 2016.

¹²⁴ Tako su objavljene i knjige Nenada Kесmanovića *Невозможное государство: Босния и Герцеговина*, Москва 2012 za koju je predgovor ruskom izdanju napisao Pjotr Iskenderov (П. А. Искендеров); Mileta Vjelajca *Кому нужна ревизия истории?: старые и новые споры о причинах Первой мировой войны*, Москва 2015, za koju je predgovor napisao Andrej Šemjakin (А. Л. Шемякин); Dušana Batakovića *Косово и Метохия: история и идеология*, Екатеринбург 2014; Slavenska Terzića *Старая Сербия: (XIX–XX вв.): драма одной европейской цивилизации*, Москва 2015 i dr.

¹²⁵ Опšir. Samardžić, 2017.

¹²⁶ Косик, 2014b.

¹²⁷ Опšir. Никифоров, 1995; 2015; Данченко, 1996; Шемякин, 1998; 2009; Тимофејев, Милорадовић и Силкин, 2012a; Vujačić, 2013.

rata. U spoljnoj politici vidljivo je počela da primjenjuje “meku moć”, poput zapadnih zemalja, pa tako i u svom uticaju prema Srbiji i Zapadnom Balkanu.¹²⁸ “Meka moć” (engl. soft power; rus. мягкая сила) u politici, po nekim definicijama, označava postizanje političkih ciljeva neoružanim ili nenasilnim sredstvima. Izvore pronalazi u kulturi i jeziku, političkim i društvenim vrijednostima i spoljnoj politici. Najveća njena odlika je “propaganda bez propagande”. Moskva od metoda “meke moći” najčešće primjenjuje sredstva informiranja (Russia Today – globalna višezjezična televizijska stanica koja emitira vijesti na engleskom jeziku), fondacija “Ruski svijet” (Фонд “Русский мир”), sa ciljem promoviranja ruske kulture i jezika, po modelu British Council i Goethe Institute, Fond “Gorčakov” (Фонд поддержки публичной дипломатии имени Александра М. Горчакова) i razne nevladine organizacije). U javnom i kulturnom životu Srbije rusko prisustvo je naročito iskazano prisustvom predstavnika ruske naučne i kulturne elite na skupovima, najčešće sa geostrateškom i historijskom tematikom.¹²⁹ Sa stanovišta doktrine “meke moći” bitni su i proruski resentimani većine građana Srbije. To nije samo karakteristika “Srba i srpskog društva da neguje tradicionalne, kulturne, duhovne i druge međusobne veze sa Rusijom i Rusima”. To je u prirodi i svih ostalih pravoslavnih naroda, ali i drugih.¹³⁰ Historičar Veselin Đuretić piše da su Srbi na Rusiju “gledali uvek kao na svoju slovensku majku i kao na citadelu pravoslavlja”.¹³¹ Vlast u Moskvi je znatnu pažnju posvetila kreiranju slike o Rusiji i Zapadu putem nekih medija u Srbiji u koje se ulažu finansijska sredstva. Poseban značaj imalo je 2013. otvaranje beogradske ispostave Ruskog instituta za strateška istraživanja (RISI), poznatog i po kontroverznim istupima njegovog čelnika Leonida Rešetnjikova (Л. П. Решетников), čije su tvrdnje da je sve moguće na Balkanu “ako Rusi budu Rusi i Srbi Srbi”.¹³² Za čelnika kancelarije RISI za Srbiju imenovan je

¹²⁸ Opšir. Пономарева и Рудов, 2016; Mladenović i Ponomareva, 2016.

¹²⁹ Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2015.

¹³⁰ Đukić i Varga 2017: 14-15; opšir. vidi: Rudić i Nikiforov, 2018.

¹³¹ Prema: Milosavljević, 2002: 277.

¹³² Rešetnjikovu je u aprilu 2014. u Patrijaršiji Srpske pravoslavne crkve (SPC) u Beogradu patrijarh Irinej uručio orden Svetog cara Konstantina, zbog zasluga “na učvršćivanju duhovnih, kulturnih i istorijskih veza srpskog i ruskog naroda”. Rešetnjikov je tada kazao da bez pravoslavlja “neće biti ni Srbije ni Rusije”. Na promociji srpskog izdanja svoje knjige *Vratiti se Rusiji: treći put ili ćorsokaci beznađa* (Вернуться в Россию. Третий путь, или тупики безнадежности) u Beogradu, koja je imala dva izdanja (2014. i 2016), poručio je da će “Srbija bez Rusije nestati, neće postojati!”. U ovoj knjizi on piše da su Rusi “skrenuli s puta 1917, zalutali i izgubili svoj dom, svoju Rusiju... Sada smo u privremenom smeštaju, još uvek se raspravljamo šta graditi. A negde pokraj nas je Rusija, ostavljena, zaboravljena, ali ne razrušena” – objašnjavajući dalje sa kakvog su to puta Rusi prethodno bili skrenuli: “Katastrofa iz 1917. bila je na kraju rezultat dugotrajnog i postepenog udaljavanja ruskog naroda od zadatka koji

historičar Nikita Bondarjev.¹³³ Zagovarajući rehabilitaciju četničkog pokreta Draže Mihailovića, govori da je za ruske političare i historičare, stavljajući ih u istu ravan, “najvažnije da se ne ponavljaju propagandističke izmišljotine i ideološki stereotipi” koje je sovjetska nauka prenosila onako kako ih je sve do 90-ih godina dobijala iz Jugoslavije.¹³⁴ Sovjeti se, međutim, još od 1948. nisu pouzdavali u jugoslavenske izvore i historiografiju, vršili su i vlastita istraživanja.¹³⁵

mu je namenio Bog. Taj zadatak je formulisan kao duhovna ideja. ‘Sveta Rus’, ‘Moskva – Treći Rim’, ‘pravoslavlje, samodržavlje, narod’ – ove odrednice bile su smisao postojanja predrevolucionarne Rusije.” Važan događaj u radu pomenutog instituta u Srbiji bila je konferencija “Meka moć Rusije u Srbiji”, održana 2014. godine. Rešetnjikov tada iznosi da su “Rusi, Gruzijci, Bugari, Srbi i Grci posebna civilizacija – mada to ne shvatamo – i treba da se borimo za naše poimanje Sveta.” Polazeći od premise da Zapad ima intenciju da “uništi” Srbe i Ruse, on tumači da je razlog tome “što smo alternativna civilizacija: Mi ćemo sve da učinimo da Srbija i Rusija nose vatru koja nam je predata iz Konstantinopolja i zbog toga hoće da nas unište” – poručio je ovaj bivši pripadnik sovjetske obavještajne službe – nav. prema: Bešlin, 2016: 135-136; Veljković, 2014a; 2014b. U beogradskim *Večernjim novostima* 19. jula 2015. Rešetnjikov iznosi da su granice na Balkanu “veštačke i privremene”, nametnute spolja, “na štetu srpskog naroda”. Tu “privremenu nepravdu” upoređuje sa sličnom “nepravdom” učinjenom ruskom, pa i onom ranijom – na štetu njemačkog naroda – što mu (zbog trećeg slučaja) daje mogućnost da kaže da je diplomatski put do ispravke granica “najpoželjniji”, ali je njegov ključni stav, ipak, da “borba za ujedinjenje nacije i za samostalnost često ne biva mirna”. U Srbiji su, u zapaženim tiražima, štampane knjige Rešetnjikova, Aleksandra Dugina, Natalije Naročnicke, Olega Platonova (Олег А. Платонов) i dr.

¹³³ Vidi Bondarjev, 2012; 2013. Njegova doktorska disertacija o Titovim moskovskim godinama, piše Milivoj Bešlin, “danas se čini nespojivom sa autorovom političkom aktivnošću”. Nakon dolaska na čelo RISI za Srbiju, Bondarjev je “otkrio” ključne neprijatelje Srbije: jugoslovenstvo i titoizam: “Srbija nema budućnost dok ne iskoreni iz sebe titoizam i jugoslovenstvo. Srbiji je potrebna homogena nacionalna država kakvu Srbi nisu imali nikada u svojoj novijoj istoriji, a ne proleterski internacionalizam i bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije” – prema: Bešlin, 2016: 136-137.

¹³⁴ Za njega je četnički pokret “nastavak nekadašnjih pokreta srpskih hajduka i junaka”, ali i umnogome jedinstven: “Četnici su, doduše, imali i ideološki orijentisane ljude, ali to su uglavnom bili oficiri koji su služili još u kraljevskoj vojsci – neko u Bosni, neko u generalnom štabu zajedno sa Dragoljubom Mihailovićem – i koji su ratovali u Prvom svjetskom ratu ili u Balkanskim ratovima. Međutim, taj deo četnika ‘sa idejom’ i istinskim ratnim iskustvom bio je krajnje disciplinovan i lojalan Mihailoviću. Prema ocenama savremenih istoričara koji se bave četničkim pokretom, takvi ljudi su u najboljem slučaju činili četvrtinu pokreta. Ostale tri četvrtine četnika nisu bili regularni odredi, nego oni koji su blagovremeno ‘otišli u šumu’ i zatim se formalno izjašnjavali kao četnici i formalno se potčinjavali Draži Mihailoviću, ali su to u suštini bili samostalni šumski odredi. Oni su se krili po šumama blizu svojih sela i nikome nisu polagali račune. Upravo oni su vršili većinu pogroma simpatizera komunista i upravo oni su, kasnije, za vreme socijalizma, najviše i dovođeni u vezu sa četničkim pokretom. Oni su ponekad dejstvovali i zajedno sa fašistima – Nemcima ili Bugarima. Sačuvane su fotografije na kojima neki naoružani ljudi, navodno četnici, piju rakiju sa ustašama. Međutim, uopšte se ne može sa sigurnošću reći ko su ti ljudi. Nije bilo nikakvih znakova prepoznavanja, niti ih je moglo biti... Najvažnije je da se iz svesti čitavog društva izbriše stereotipna predstava po kojoj su četnici i ustaše jedno isto. Doduše, starija generacija balkanologa teško se može odreći takve teze. Treba, ipak, imati na umu da najveći broj simpatizera Rusije istovremeno gaji simpatije i prema četnicima. Prema tome, ako Rusija podržava rehabilitaciju Draže Mihailovića, time ona ugrađuje još jedan kamen u temelje rusko-srpskog prijateljstva” – prema: Bondarev, 2016a.

¹³⁵ Bondarjev je, vezano za vojnu paradu 2014. u čast dolaska ruskog predsjednika Putina i godišnjicu oslobođenja Beograda od fašizma, rekao da bi i četničke zastave trebalo da se na njoj nose. Saradnju

Politika je pojavni oblik i udarna rezultanta djelovanja različitih “dubinskih snaga”. Ukršteno i istovremeno, ona obrazuje političke interese koji obilježavaju kraće ili duže periode u historiji. Rusija, piše Enver Halilović, tretira Republiku Srpsku dijelom “panpravoslavnog svijeta”.¹³⁶ Ruska državna radio stanica “Glas Rusije” (Российская государственная радиовещательная компания “Голос России”), koja emitira program za inostranstvo, povodom 20-godišnjice Republike Srpske (RS), komentira 2012. njen značaj: “Ova srpska pobjeda u Bosni i Hercegovini izaziva poštovanje, pošto su Srbi svuda izgubili – u Hrvatskoj, na Kosovu, u Crnoj Gori. Samo u BiH oni su ojačali svoju državnost.”¹³⁷ U udžbenicima historije i lingvistike, u slavističkim akademskim krugovima, prisutne su i pojave negiranja imena bosanskog jezika i nacionalnog imena Bošnjak.¹³⁸ Bosna i Hercegovina se naziva i “državom bez državnosti” u radovima Jelene Ponomarjeve (Е. Г. Пономарева), doktorice političkih nauka i profesorice na Moskovskom državnom institutu međunarodnih odnosa (Московский государственный институт международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской

između Crvene armije i četnika, prema Bondarjevu, pokvarili su partizani koji su “jednostavno zatražili od sovjetske komande da nikakve prijateljske odnose sa četnicima uopšte ne održava”. Previdio je amnestiju koju su nove jugoslavenske vlasti dale 1944. četnicima. Tvrdi da je rehabilitacija D. Mihailovića “pravedna” i da građane Srbije tek treba “prosvetliti” ko je on bio, da se radi o “obnovi istorijske pravde” i da je oko njega bilo “mnogo više ljudi levih pogleda, nego oko Tita” – prema: Bešlin, 2016: 144. Boris Starkov, pak, ustvrđuje da je Draža Mihailović, pred izbijanje Drugog svjetskog rata, postao saradnik vojne sovjetske obavještajne službe.

¹³⁶ Ministarstvo vanjskih poslova Rusije podržalo je konferenciju “Međuparlamentarne skupštine pravoslavljaja” u organizaciji Međunarodnog društvenog fonda jedinstva pravoslavnih naroda Ruske pravoslavne crkve 18. februara 2008. u Banjaluci. Avionom “Gasproma” (Открытое акционерное общество “Газпром”) Moskva – Banjaluka doputovali su poslanici – parlamentarci državne Dume Ruske Federacije, parlamenata Bjelorusije, Ukrajine, Armenije, Latvije, Litve, Moldavije, Kazahstana. Narodna skupština Republike Srpske (RS) i Vlada RS-a izvršile su pritisak na Ministarstvo vanjskih poslova BiH da se učesnicima konferencije izdaju vize na aerodromu u Banjaluci, umjesto u ambasada BiH u tim zemljama – prema: E. Halilović, 2013: 64-67.

¹³⁷ “Samo Republika Srpska je danas sačuvala poštovanje prema sopstvenom narodu, uspela da postane centar srpstva na Balkanu... RS je prestala da misli samo o svom preživljavanju, i njeni planovi se zasnivaju na širokoj platformi: RS pokušava da nađe odgovore na pitanja koja brinu sve Srbe, od Kosova do Crne Gore i Hrvatske” – prema: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2013.

¹³⁸ U dvotomnoj knjizi *Historija Južnih i Zapadnih Slavena* (Матвеев и Ненашева, 1998, 2001, 2008), a koja je i studentski udžbenik, navodi se ime “Bosanski muslimani” – odnosno “takozvani Bosanski muslimani”. Slaveni se tu dijele na osnovu “etnografskih osobina”, na: istočne, zapadne i južne. U istočnu grupu ulaze plemena koja čine rusku, bjelorusku i ukrajinsku naciju; u zapadnu precij današnjih Poljaka, Čeha, Slovaka i Lužičkih Srba; u južnu: Srbi, Hrvati, Slovenci, Bugari, Makedonci i “takozvani Bosanski muslimani”. Vladimir Gutkov (Владимир П. Гудков), šef Odsjeka za slavistiku na Filološkom fakultetu Državnog univerziteta “Lomonosov”, negira postojanje bosanskog jezika (Гудков, 2007) – prema: E. Halilović, 2013: 64.

Федерации – МГИМО).¹³⁹ Poseban značaj ona pridaje bosanskohercegovačkom entitetu – Republici Srpskoj.¹⁴⁰ Ponomarjeva ističe da “niko ne može odvojiti Srbe i Ruse, jer su to zapravo braća blizanci”, da je nužno poznavanje historije “kako bi Srbi znali rusku istoriju i obrnuto, ruski stručnjaci srpsku istoriju”.¹⁴¹ Otvaranje Ruskog kulturnog centra Fondacije “Русский мир” u Banjaluci 2012. ocjenjuje “veoma snažnim pokazateljem pretenzija na vrlo tijesnu saradnju”.¹⁴² Zagovornica je federalizacije odnosa Republike Srpske i

¹³⁹ Пономарева, 2011a. U istom broju ovog časopisa su objavljeni i radovi: Морозов, 2011; Кандель, 2011; Энгельгардт, 2011; Животић, 2011; Вишняков, 2011.

¹⁴⁰ Nikita Bondarjev tako piše: “Pregled odnosa Rusije i Republike Srpske u prvoj polovini 1990. je nepotpun bez ukazivanja na ulogu ruskih dobrovoljaca koji su se borili na strani bosanskih Srba. Sa početkom rata u Bosni iz Rusije i bivšeg Sovjetskog Saveza su počeli dolaziti rezervni oficiri, učesnici ratova i sukoba u Avganistanu, Zakavkazu, Pridnestrovlju, članovi kozačkih i patriotskih udruga i obični ljudi, zabrinuti za sudbinu bosanskih Srba. Tokom rata formirana su tri ruska dobrovoljačka odreda, Prva Kozačka satnija (četa) i ruski dobrovoljci borili su se u sastavu srpskih jedinica. Ukupno je prošlo, kroz bosansko ratište, prema različitim procjenama, od 500 do 600 ruskih dobrovoljaca, od kojih je više od 40 poginulo u borbenim dejstvima. Izveli su više uspješnih diverzantskih i izviđačkih operacija, učestvovali su u borbama sa muslimanskim jedinicama kod Višegrada i Sarajeva. Republika Srpska je unikatna državna tvorevina, ona ima temeljnog značaja za čitav Zapadni Balkan. Republika Srpska (RS) zvanično je sastavni dio kvazi-države Bosne i Hercegovine (drugi sastavni dio BiH je takozvana Muslimansko-Hrvatska Federacija). Ali u suštini Republika Srpska ima snažnije političke i privredne veze sa susjednom Srbijom negoli sa muslimansko-hrvatskim dijelom Bosne. Uz to vlasti Republike Srpske vode vlastitu vanjsku politiku, bez obzira na centralne BiH institucije u Sarajevu. Samostalno sklapaju ugovore sa stranim investitorima, razvijaju infrastrukturu, imaju svoja predstavništva u inostranstvu, koji se formalno zovu ‘trgovinsko-privredni biro’... RS je važna za Rusiju zbog svog geografskog položaja – njen znatan dio se nalazi u Posavini (u dolini rijeke Save), koja odvaja Bosnu od Hrvatske i u Istočnoj Hercegovini koja graniči sa Srbijom i Crnom Gorom. U sastavu Republike Srpske regija Trebinje (Istočnohercegovačka eparhija) je prirodni klin između muslimanske Bosne i regije Sandžak, naseljene Srbima-poturčenjacima. Kako Sandžak graniči sa Albanijom i Kosovom, onda jedino ova mala ali homogena teritorija naseljena Srbima sprječava stvaranje jednog islamskog prostora od Egejskog mora do panonske ravnice... Ruska ulaganja pomogla su podizanju standarda u Republici, ozdravljenju političke situacije, sticanju ekonomske nezavisnosti od bosanskohercegovačkih vlasti u Sarajevu i Visokog predstavnika u BiH” – vidi: Бондарев, 2016b: 9-17.

¹⁴¹ K. Nikiforov, pak, govoreći o srpsko-ruskoj naučnoj saradnji, iznosi 2014. da nije moguće pisati historiju Srba bez ruske arhivske građe. “Veoma je važno”, kaže on, “za naše narode, nauku, buduće naraštaje da zajedno funkcionišemo i saradjujemo u svim bitnim segmentima naučnog života. Raduje me činjenica da naše dve nacionalne akademije i naši istorijski instituti mnogo toga postižu u naučno-istraživačkom smislu... Ono što je veoma bitno za istoriju srpskog naroda jeste – u dve veoma obimne knjige – ruska arhivska građa o Prvom srpskom ustanku. Publikovano je i nekoliko knjiga o odnosima carske Rusije sa Srbima sa područja BiH” – vidi: Pečat, 2014.

¹⁴² Ona pravi paralelu između “sličnosti” ruske i srpske historije te navodi da su se nakon raspada SSSR-a i SFR Jugoslavije prekrajale granice “ne vodeći računa o istorijskom i iskonskom životu naroda. Tako su tradicionalne ruske zemlje ulazile u sastav novih nezavisnih država, isto kao što su i srpske zemlje ušle u sastav novih postjugoslavenskih zemalja”. Srbiju i Republiku Srpsku (“srpske zemlje”) smatra bitnim “ruskim saveznicima na Balkanu”, posebno što Rusija “nema mnogo strateških saveznika i partnera” – vidi: Ponomareva, 2014: 101. Ponomarjeva je 2013. objavila knjigu “Государство-бандит”: Косово в мировой системе, koja je objavljena 2017. i u Srbiji (*Razbojnička država: Kosovo u svetskoj politici*). Smatra da je Republika Kosovo nastala kao rezultat agresije SAD i NATO-a na Srbiju, zbog

Srbije: “Idealno bi bilo stvaranje jednog čvrstog konglomerata srpskih teritorija. Naravno, to ne ulazi u planove Zapada”.¹⁴³

Dramatični tokovi historije na Balkanu, pa i oni u Bosni i Hercegovini, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog / svjetskog konteksta, koncepcija svjetskog poretka, uticaja i posljedica ostvarivanja geostrateških interesa velikih sila. Upotreba prošlosti kao osnove za političke, društvene ili vjerske koncepte odavno je prisutna u evropskoj kulturi. Historiografija je uvijek dijelom u službi ideologije i politike vladajućih predstava. Njeno političko i ideološko nadziranje postalo je manje krajem XX stoljeća, ali autonomna historiografija još nije normalna pojava.¹⁴⁴ Propisivanje narativa u suštini je ograničavanje slobode naučnog istraživanja i nametanje trenutnih ideoloških opredjeljenja. Početak historijskog razumijevanja je, piše Mirjana Gross, “prihvatanje drugotnosti prošlosti”, a najgori grijeh historičara je anahronizam. Svaki rezultat načelno je otvoren za nova ispitivanja. Bez izoštrenog pogleda u prošlost, kritičkog znanja koje poziva na opreznost, nema vrijednosnih sistema, niti iskoraka u šira istraživanja.

Zaključak

Vrijeme dubokih političkih i socijalnih potresa uvijek donosi preispitivanje i preuređenje predstava o prošlosti, preoblikovanje različitih slojeva svijesti. Nestanak ideološke paradigme, prestanak “partijnosti”, promjena globalne politike i epohalne svijesti, umnogome su uticali na povratak “pedsocijalističke prošlosti”, njenu romantizaciju i idealizaciju, kao i revizionističku izmjenu društvenih determinanti historijskih interpretacija i sudova u postsocijalističkim zemljama, uz intezivno međudjelovanje politike, nacionalizma i historije u njihovim historiografijama. Ni velike historiografije, poput ruske, nisu imune od zaokreta, pritisaka političkih matrica i izmijenjene stvarnosti u odnosu prema vlastitoj, kao i historiji drugih zemalja i naroda i njenom interpretiranju. Znatne su razlike između prethodne sovjetske i savremene ruske historiografije, kao i njihovih obrazaca. U borbi za ovladavanjem historijom klasni i internacionalni princip ustupio je mjesto naglašenom nacionalnom, uz obnovu nacionalnog identiteta “očišćenom od komunizma”. Interesi i politike velesila ostavljaju dubok pečat na historiju i fatum balkanskih naroda. Politički sporovi i pozicioniranja, djeluju na historiografije, utiču na izbor i obradu istraživačkih tema. Nestanak jugoslavenske državne zajednice i pojava postjugoslavenskih država na političkoj mapi Evrope usložnili su

interesa velesila koje kontrolišu tokove novca, da je Kosovo “leglo međunarodnog kriminala, ilegalnog biznisa i latentnog terorizma”.

¹⁴³ Ponomarjeva iznosi 2017. da je Republika Srpska nastala, prije svega, kao rezultat velike borbe njenih građana za svoja prava i državnost: “Ali, to ne znači da se Zapad sa tim pomirio. Zato dolazi do stalne revizije Dejtonskog mirovnog sporazuma. Radi se o mogućoj islamizaciji Republike Srpske i stvaranja nekakvog jedinstvenog teritorijalnog entiteta pod nazivom BiH” – prema: Srna, 2017; opšir. Пономарева, 2009; 2011b; 2011c; 2007; 2010; također vidi: Лукина, 2006; Насонова, 1998; 2010; Соколова, 2007; Абрамов, 2008; Забара, 2015.

¹⁴⁴ Gross, 2009: 183-184.

višeznačne napore niza ruskih historičara za tumačenje njihove prošlosti ali i savremenosti. Rast ruskog interesa za izučavanje historije Bosne i Hercegovine, usko je vezan za političke krize i sukobe na tom prostoru i širi balkanski kontekst. Naučna pozornost je posebno usmjerena na Istočnu (1875.-1878.) i aneksionu krizu (1908-1909.), raspad Jugoslavije i “postjugoslavenske ratove” i zbivanja tokom posljednje decenije prošlog i početkom ovog stoljeća. Među ruskim historičarima izraženo je više pristupa historiji Bosne i Hercegovine, od onog koji je tretira kao historiju države u njenoj složenosti, do onog reduciranog i selektivnog, kroz historiju pojedinih etničkih zajednica na tom prostoru. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju pitanja koja brojni naučnici postavljaju višeslojnoj prošlosti, ali i odgovore, odupirući se njenim drugačijim percepcijama. Uravnoteženo gledanje na prošlost Bosne i Hercegovine, kao i Balkana u cjelini, veliki je naučni izazov. Istina kojoj se teži je “cjelina”, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda, iziskuje multiperspektivni narativ.

Science and politics: modern Russian historiography about Bosnia and Herzegovina

Conclusion

The periods of deep political and social quakes always bring reconsideration and rearrangement of the events that happened in the past. Disappearance of ideological paradigm, changes in global politics and epochal consciousness affected the return of the pre-socialist past, its romantization and idealization, as well as revisionist change of social determinants that were used for historical interpretations in post-socialist countries with the intense action of politics, nationalism and history in their historiographies. Even the bigger historiographies like Russian, are not immune from political pressure in relation to its own history, and histories of other countries and nations. There are many differences between the Soviet and the modern Russian historiography, as well as their forms. Due to the wish to control history, the international and class principle gave its place to the more active, national one, with the renewal of its identity that is clean from communist influence. Interests and politics of superpowers leave a huge mark in the history of the Balkan nations. Political disputes and positioning affect the historiographies and they play a big role in determining the topics that need to be researched. Dissolution of Yugoslavia and the emergence of new post-Yugoslav states on the European political map worsened the efforts of Russian historians in analyzing and researching their past and modernity. The increase of Russian interest in researching the history of Bosnia and Herzegovina is related to the political crises and conflicts in that area and wider Balkan context. Their attention is mostly focused on the Eastern Crisis (1875–1878.) and the Bosnian / Annexation crisis (1908–1909), dissolution of the SFRY and the “post-Yugoslav” wars. They also do research about the events that occurred in this area in the last decade of the 20th century and at the beginning of the 21st century. Russian historians have different approaches towards the history of Bosnia and Herzegovina, from the one which treats its history in the relation to the country’s complexity to the one, reduced approach where the

country's history is analyzed by doing research about certain ethnic communities that live in that area. Every historiography is the result of its time whose interests are not only decided by the questions that many historians ask the multi-layered history. Its interests are also determined by the answers, who resist to its different perceptions. Balanced view of history of Bosnia and Herzegovina and the Balkans, is a big challenge for historians. The truth to which it strives is considered to be as a whole, however, it is not found in the historiography of the nations living in this area, and that is why it requires a multiperspective narrative.

Literatura

Knjige

- Багов, А. Н. (2012) *Россия в Балканском кризисе 90-х годов XX века*, Адыг. гос. ун-т., Майкоп.
- Bandžović, S. (2017) *Ideja i iskustvo: jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija*, Sarajevo.
- Бажова, А. П. (1996) *Россия и югославане в конце XVII – начале XIX века*, Российская академия наук, Институт российской истории, Москва.
- Богданов, Ю. В. et al. (ur.) (1977) *Институт славяноведения и балканистики: 1947–1977: (справочно-информационный обзор)*, Издательство “Наука”, Москва.
- Бондарев, Н. (2012, 2013) *Загадка Тито: московские годы Иосипа Броза (1935–1937. гг.)*, ФИВ, Москва 2012; Bondarev, N. *Misterija Tito: moskovske godine*, Ћigoja, Beograd 2013.
- Чуркина, И. В. (ur.) (1997) *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальной идеологии югославянских народов. Конец XIX – начало XX века*, Индрик, Москва.
- Данченко, С. И. (1996) *Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903.*, ИСБ РАН, Москва.
- Dostojevski, F. M. (1934) *Politički napisi*, knj. I, Narodna prosveta, Beograd.
- Дьяков, В. А. (1993) *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Российская АН, Институт славяноведения и балканистики, Москва.
- Đorđević, M. (2001) *Legenda o trulom Zapadu*, Kulturni centar DamaD – Plima, Novi Pazar – Ulcinj.
- Đukić, S. i Varga, B. (2017) *Srbija na putu ka EU i Rusija*, Spoljnopolitičke sveske 2, elektronsko izdanje, Evropski pokret u Srbiji, Forum za međunarodne odnose, Beograd.
- Ектеčić, М. (2018) *Pečat Milorada Ектеčićа*, Novosti, Beograd.
- Гибианский, Л. Я. *Советский Союз и новая Югославия 1941–1947 гг.*, Наука, Москва 1987.
- Горымов, М. М. (1997) *Русские добровольцы в Боснии 1992–1995.*, Вестник, Москва.
- Грачев, В. П. (1990) *Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв.: внутреннее положение, предпосылки национальных освобождений*, Наука, Москва.
- Гришина, Р. П. (ur.) (2000) *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала–середины 1920-х гг.)*, в 2-х ч, 1, Эдиториал УРСС – РОССПЭН, Москва.
- Гришина, Р. П. (ur.) (2003) *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала – середины 1920-х гг.)*, в 2-х ч, 2. июнь 1924 – декабрь 1926 г., Эдиториал УРСС – РОССПЭН, Москва.

- Гришина Р. П. (ur.) (2004) *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XXв), Алетейя, Санкт-Петербург.*
- Гришина, Р. П. (ur.) (2006) *Человек на Балканах и процессы модернизации. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.), Алетейя, Санкт-Петербург.*
- Гришина, Р. П. (ur.) (2014) *Балканы в европейских политических проектах XIX–XXI вв.,* Институт славяноведения РАН, Москва.
- Гудков, В. П. (2007) *Исследование частных вопросов истории славянских языков,* Московский университет, Москва.
- Гусев, Н. С. et al. (ur.) (2015) *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории,* Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (1992) *Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990–1992). Современная история Югославии в документах, т. 1,* Фонд югославянских исследований и сотрудничества “Славянская летопись”, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (1993) *Югославский кризис и Россия: Документы, факты, комментарии (1990–1993). Современная история Югославии в документах, т. 2,* Фонд югославянских исследований и сотрудничества “Славянская летопись”, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (1997а) *Македония. Путь к самостоятельности: документы,* Радуга, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (1997б) *Словения. Путь к самостоятельности. Документы,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2000) *Международные организации и кризис на Балканах. Документы, т. 1, т. 2,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2006–2011) *Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии: Документы, в 4-х тт.,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2007) *Наши миротворцы на Балканах,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2012) *Международный трибунал по бывшей Югославии: Деятельность. Результаты. Эффективность,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2016) *Балканский кризис: говорят участники, Сборник статей,* Москва.
- Halilović, E. (2012) *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan,* Dobra knjiga, Sarajevo.
- Хамкин, Ю. М. (1993) *Поезжай и умри за Сербию! Записки добровольца,* Самара.
- Хаванова, О. В. (ur.) (2017) *Вынужденное соседство – добровольное приспособление в дипломатических и межнациональных отношениях в Центральной, Восточной и Юго-восточной Европе XVIII–XXI вв., сборник статей,* Нестор-История, Москва – Санкт-Петербург.
- Headley, J. (2008) *Russia and the Balkans: Foreign Policy from Yeltsin to Putin,* Hurst & Company, London.
- Jovanović, M. (2012) *Srbi i Rusi 12–21. vek: istorija odnosa,* Narodna biblioteka Srbije, Beograd.
- Каменецкий, В. М. (1991) *Политическая система Югославии (1950–1980 гг.),* Наука, Москва.
- Kantor, V. (2001) *Rusija je evropska zemlja,* Biblioteka XX vek, Beograd.
- Карасев, А. В. (ur.) (1992) *Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия, часть 1–2. Национални препород балканских народа*

- у првој половини XIX века и Русија. Научни скуп. Зборник радова, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Кирчанов, М. В. (2008) *Воображая и (де)конструируя Восток: Идентичность, лояльность и протест в политических модернизациях и трансформациях*, Научная книга, Воронеж.
- Кондратьева, В. Н. (1971) *Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60–70-е гг. XIX в.)*, Наука, Москва.
- Koren, S. (2012) *Politika povijesti i Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb.
- Косик, В. И. (2014а) *Балканы: “Порвалась цепь великая...” (середина XIX – начало XXI вв.)*, Москва.
- Kuljić, T. (2002b) *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX века*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Кузнечевский, В. Д. (1990) *Эволюция югославской концепции социализма*, Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва.
- Лаптева, Л. П. (2013) *История западных и южных славян в освещении русской историографии XIX–XX вв., Сборник статей*, Алетея, Санкт-Петербург.
- Леонов, В. П. (2006) *Босния и Герцеговина: книги из Славянского фонда Библиотеки Академии наук*, Серия: Мемориальный проект, БАН – Альфарет, Санкт-Петербург.
- Матвеев, Г. Ф. и Ненашева, З. С. (1998, 2001, 2008) *История южных и западных славян, т. 1, Средние века и новое время*, Московский университет, Москва.
- Медяков, А. С. (2010) *Между Востоком и Западом. Внешняя политика монархии Габсбургов в первые годы дуализма (1866–1871)*, Русское слово, Москва.
- Maluf, A. (2009) *Poremećenost sveta*, Laguna, Beograd.
- Milosavljević, O. (2002) *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX века o “nata” i “drugima”*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd.
- Милошевич, М., Тарасов, В. П. и Томила, Н. Г. (ur.) (2014) *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг., том первый: 1946–1964*, Москва.
- Млечин, Л. М. (2016) *Югославская трагедия: Балканы в огне*, Амфора, Санкт-Петербург.
- Naročnicka, N. (2008) *Rusija i Rusi u svetskoj istoriji*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Нарочницкий, А. Л. et al. (ur.) (1997) *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в первой трети XIX в. Документы*, Наука, Москва.
- Никифоров, К. В. (1995) *Сербия в середине XIX в. (начало деятельности по объединению сербских земель)*, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Никифоров, К. (2005) *Самопровозглашенные государства на территории бывшей Югославии*, Москва.
- Никифоров, К. В. (ur.) (2011) *Черногорцы в России*, Индрик, Москва.
- Никифоров, К. (2012b, 2014) *Сербия на Балканах. XX век*, Индрик, Москва; *Srbija na Balkani u XX veku*, Filip Višnjić, Beograd.
- Никифоров, К. В. (2014) *Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812–1912–2012, Сборник статей*, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Никифоров, К. В. (2015) *“Начертание” Или Гарашианина и внешняя политика Сербии в 1842–1853 гг.*, Индрик, Москва.

- Никифоров, К. В. (ur.) (2016) *Вместе в столетии конфликтов: Россия и Сербия в XX веке, Сб. статей*, Институт славяноведения РАН; Институт новейшей истории Сербии, Москва.
- Никифоров, К. В. (ur.) (2017b) *История Балкан: на переломе эпох (1878–1914 гг.)*, Москва.
- Олюнин, С. В. (2006) *Боснийский эялет в конце XVIII – 70-х гг. XIX столетия: османский опыт модернизации традиционного общества*, Гуманитарий, Москва.
- Petranović, B. i Zečević, M. (1991) *Agonija dve Jugoslavije*, Zaslona, Beograd – Šabac.
- Писарев, Ю. А. (ur.) (1991a) *Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе*, Институт славяноведения и балканистики (Академия наук СССР), Москва.
- Писарев, Ю. А. et al. (ur.) (1991b) *Босния, Герцеговина и Россия в 1850–1875 гг. годах: народы и дипломатия*, Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва.
- Поликарпов, М. А. (1999) *Русская сотня. Наши в Сербии*, Эксмо, Москва.
- Полунов, А. Ю. (ur.) (2018) *Славянский мир и Россия в войнах и конфликтах XIX–XXI веков, Сборник статей*, Модест Колеров, Москва.
- Поляков, Ю. А. и Тарла, Г. Я. (ur.) (2001) *Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX–XX вв., Сборник статей*, ИРИ РАН, Москва.
- Пономарева, Е. Г. (2007) *Политическое развитие постъюгославского пространства: (внутренние и внешние факторы)*, МГИМО-Университет, Москва.
- Пономарева, Е. Г. (2010) *Новые государства на Балканах*, МГИМО-Университет, Москва.
- Пристланд, Д. (2011) *Красный флаг: история коммунизма*, Эксмо, Москва.
- Radonjić, R. (2004) *Demokratija*, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica.
- Романенко, С. А. (2000) *Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (Национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XX вв.)*, Издательский центр научных и учебных программ, Москва.
- Романенко, С. А. (2002) *Югославия, Россия и “славянская идея”: Вторая половина XIX – начало XXI века*, Институт права и публичной политики, Москва.
- Романенко, С. А. (2011) *Между “пролетарским интернационализмом” и “славянским братством”: российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год)*, Новое литературное обозрение, Москва.
- Романенко, С. А., Крючков, И. В. и Стыкалин А. С. (ur.) (2011) *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI–XX вв.)*, Российско-австрийский альманах: Исторические и культурные параллели. Вып. IV., Алетейя, Санкт-Петербург.
- Rudić, S. i Nikiforov, K. V. (ur.) (2018) *Rusija/SSSR i državnost Srbije/Jugoslavije, Zbornik radova*, Istorijski institut, Beograd – Moskva.
- Руднева, И. В. (2014) *Хорватское национальное движение: конец 1960-х – начало 1970-х гг.*, Институт славяноведения РАН – Нестор-История, Москва – Санкт-Петербург.
- Сахаров, А. Н. (ur.) (1996) *Россия XIX–XX вв.: взгляд зарубежных историков*, Российская академия наук, Институт российской истории, Москва.
- Samardžić, N. (2017) *Limes: istorijska margina i poreklo posebnosti Jugoistočne Evrope*, HERAedu, Beograd.
- Серапионова, Е. П. (ur.) (2011) *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX века*, Алетейя, Санкт-Петербург.

- Service, R. (2014) *Povijest suvremene Rusije: od carizma do 21. stoljeća*, SANDORF – Obrt za nakladništvo i posredništvo, Zagreb.
- Stojanović, D. (2010) *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Peščanik, Beograd.
- Stojanović, D. (2015) *Radanje globalnog sveta 1880–2015*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd.
- Subotić, M. (2019) *Napred, u prošlost: studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*, Fabrika knjiga i Peščanik, Beograd.
- Шемякин, А. Л. (1998) *Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891)*, Индрик, Москва (srpsko izdanje 2008).
- Шемякин, А. Л. (2009) *Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX – первая половина XX в.*, Нестор-История, Санкт-Петербург.
- Tanasković, D. (2010) *Neoosmanizam: doktrina i spoljnopolitička praksa*, Službeni glasnik Republike Srpske, Beograd.
- Тимофејев, А., Милорадовић, Г. и Силкин, А. (2012а) *Москва – Сербия, Белград – Россия: сборник документов и материалов, том 3: Общественно-политические и культурные связи 1878–1917 гг.*, Белград, Москва.
- Tuđman, F. (1989) *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Валецкий, О. В. (2006) *Волки Белые. Сербский дневник русского добровольца 1993–1999*, Грифон, Москва.
- Валецкий, О. В. (2016а) *Балканские мины: записки деминера из Боснии и Герцеговины*, Центр стратегической конъюнктуры, Москва.
- Валецкий, О. В. (2016б) *Миротворческие силы в войне против Югославии*, Издатель Воробьев А. В., Москва.
- Валецкий, О. В. (2017) *Русский добровольческий отряд*, Вече, Москва.
- Виноградов, В. Н. (2010) *Двуглавый российский орел на Балканах 1683–1914.*, Индрик, Москва.
- Вишняков, Я., Тимофеев, А. и Милорадович, Г. (2018) *На дальних рубежах. Россия и Сербия в годы Первой мировой войны 1914–1917*, МГИМО-Университет, Москва.
- Волков, В. К. et al. (1996б) *Институт славяноведения и балканистики Академии наук СССР. 50 лет*, Сборник, Издательство “Индрик”, Москва.
- Vujačić, V. (2013) *Sociologija nacionalizma – eseji iz teorijske i primenjene sociologije na primerima Rusije i Srbije*, Službeni glasnik, Beograd.
- Вяземская, Е. К. и Данченко, С. И. (1990) *Россия и Балканы: конец XVIII в. – 1918 г. (советская послевоенная историография): обзор*, Академия наук СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, Москва.
- Wilson, E. (2007) *O ljudskoj prirodi*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Зеленин, В. В. et al. (ur.) (1992) *Советско-югославские отношения 1917–1941 гг.: документы и материалы*, Наука, Москва.
- Земцов, Б. Ю. (2019) *Мой Балканский рубеж: исповедь русского добровольца*, Книжный мир, Москва.
- Золотухин, М. Ю. (1993) *Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885–1888)*, Наука, Москва.
- Журавлев, С. В. и др. (1994) *Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории*, Институт российской истории РАН, Москва.

Язькова, А. А. (ur.) (2007) *Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен*, Издательство “Весь Мир”, Москва.

Radovi u zbornicima i časopisima

- Абрамов, А. В. (2008) Функционализм в государственном устройстве: опыт Боснии и Герцеговины, у: Ильин, М. В. и Кудряшова, И. В. (ur.) *Суверенитет. Трансформация понятий и практик (172-193)*, МГИМО-Университет, Москва.
- Аншаков, Ю. П. (2014) Российская дипломатия о положении славянского населения Старой Сербии (1902–1912 гг.), *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* 16 (3), Самара, 170-189.
- Арсеньев, А. Б. (2011) Русская эмиграция в Боснии и Герцеговине (1919–1990-е гг.), *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына, второй выпуск*, Москва, 140-169.
- Аврамович, С. (1996) Житие и труды Александра Соловьева, корифея истории права, у: Арсеньев, А. et al. (ur.), *Русская эмиграция в Югославию (237-250)*, Индрик, Москва.
- Bandžović, S. (1990) Propagandni rat sovjetskih listova “Правды” i “Известии” protiv Jugoslavije (1948–1953), *Godišnjak Društva istoričara BiH* 40–41, Sarajevo, 183-191.
- Bandžović, S. (2005) Sovjetska “Правда” o unutrašnjim prilikama i spoljnoj politici Jugoslavije (1919.–1941.), *Prilozi* 34, Sarajevo, 155-196.
- Bandžović, S. (2008) Tito u sovjetskoj štampi: staljinistička tehnologija političkih obračuna (1948.–1953.), у: *Istorijsko ne staljinizmu. Zbornik radova* (153-180), Savez društava “Tito” u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
- Berger, S. (2016) Моć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća, *Pro Tempore* 10–11, Zagreb, 467-493.
- Bešlin, M. (2016) “Nova” istorija za novi identitet, у: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam* (133-147), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Bilbija, Đ. (2008) Srbi su mali narod sa mentalitetom velikog, *Glas javnosti*, Beograd 24. mart 2008.
- Bisenić, D. (1997) Nepoznati projekat balkanske civilizacije, *Naša borba*, Beograd 16. decembar 1997.
- Biserko, S. (2008) Rusija i njen uticaj na Balkanu, у: Biserko, S. (ur.), *Snaga lične odgovornosti* (267-299), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Bodrožić, Đ. (2019) Srbi i Jugoslavija – poscepани народ u podjeljenoj zemlji, *Nacionalni interes* 1, Beograd, 29-48.
- Бондарев, Н. В. (2016b) Россия и Республика Сербская: история отношений, перспективы сотрудничества, *Проблемы национальной стратегии* 3 (36), Москва, 9-25.
- Caratan, B. (1988) Promjene u socijalističkim zemljama: od krize do novog koncepta socijalizma, *Politička misao* 25 (3), Zagreb, 79-93.
- Cifrić, I. (2009) Kultura zidova – prošlost ili kontinuitet? Dolje zid! Živio zid! – 20 godina poslije, *Bogoslovska smotra* 79 (4), Zagreb, 721-738.
- Cipek, T. (1995) Ideološka funkcija povijesti: problem objektivnosti u historiografiji, *Politička misao* 32 (3–4), Zagreb, 180-199.
- Cipek, T. (2018) Ruske politike povijesti i Oktobarska revolucija, *Politička misao* 55 (3), Zagreb, 129-145.

- Čebotarev, A. (1992) Nove teme i pristupi u sovjetskoj historiografiji 1990. i 1991. godine, *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1), Zagreb, 223-252.
- Черных, А. В. (2010) А. Ф. Гильфердинг в Боснии и Герцеговине. 1857–1858 гг., *Вопросы истории* 8, Москва, 155-164.
- Данилова, Н. П. (1970) Аграрные законы 40–50-х гг. XIX в. и зарождение элементов капиталистических отношений в сельском хозяйстве Боснии и Герцеговины, у: Яцунский, В. К. (ur.), *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, Материалы симпозиума*, Академия наук ЭССР, Москва.
- Данилова, Н. П. (1972) Церковная борьба в Боснии в 60–70-х годах XIX в. (по донесениям русского консула в Сараево), у: Фрейдзон, В. И. (ur.), *Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах*, Наука, Москва.
- Достян, И. С. (2012) Политика России в балканском вопросе: некоторые спорные проблемы историографии, *Славяноведение* 3, Москва, 32-40.
- Đurković, M. (2012) Savremena ruska spoljna politika i Srbija početkom XXI veka, *Kultura polisa* 9 (17), Novi Sad, 1-26.
- Екмеčić, М. (1972) Predgovor, у: Giljferding, A. *Putovanje po Bosni, Hercegovini i staroj Srbiji* (5-18), Veselin Masleša, Sarajevo.
- Gross, M. (2004) Povjesničar i komunist u opasnom dvadesetom stoljeću, *Časopis za suvremenu povijest* 36 (3), Zagreb, 1039-1059.
- Gross, M. (2006) O historiografiji posljednjih trideset godina, *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2), Zagreb, 583-609.
- Gross, M. (2009) Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti, *Historijski zbornik* 62 (1), Zagreb, 165-194.
- Guskova, J. (2011a) Savremena spoljna politika Rusije na Balkanu: stagnacije i usponi, *Svarog* 2, Banjaluka, 7-17.
- Гуськова, Е. Ю. (2011b) Босния и Герцеговина: трагедия трех народов, у: Никифоров, К. В. (ur.), *Югославия в XX веке: Очерки политической истории* (805-837), Индрик, Москва,.
- Guskova, J. (2019) Ruska spoljna politika prema Balkanu i Haškom tribunalu, у: Milutinović, M. (ur.), *Srebrenica: stvarnost i manipulacije. Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, april 2019. godine, Banja Luka* (121-134), Organizacija starešina Vojske Republike Srpske, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Institut za istraživanje stradanja Srba u 20. veku, Banja Luka.
- Гуськова, Е. Ю. и Карасёв, А. В. (1994) Балканская трагедия: 90-е гг. XX века, у: *Очаги тревоги в Восточной Европе* (292-315), РАН, Москва.
- Halilović, E. (2013) Bosna i Hercegovina na ledu između Zapada i Ruske Federacije, *Godišnjak BZK "Preporod"*, Sarajevo, 47-69.
- Halilović, E. (2014) Obnova carskog duhovno-političkog identiteta Rusije i njegove refleksije na Bosnu i Hercegovinu, *Pregled* 55 (1), Sarajevo, 65-77.
- Halilović, E. (2016) Ruski faktor političkog statusa Bosne i Hercegovine danas, у: Pejanović, M. i Šehić, Z. (ur.), *Simpozij Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine. Zbornik radova* (40-63), Posebna izdanja 166, Odjeljenje humanističkih nauka 44, ANUBiH, Sarajevo.
- Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji (2013) Ruski interesi u Srbiji, *Helsinki bilten* 93, Beograd april, 1-9.

- Helsinkiški odbor za ljudska prava u Srbiji (2015) Ruska meka moć u ekspanziji, *Helsinkiški bilten* 120, Beograd oktobar, 1-8.
- Хевролина, В. М. (1997) Православная церковь в Боснии и Герцеговине в 50–70-х годах XIX в. и Россия, у: Макарова, И. Ф., Рогов, А. И. и Чуркина, И. В. (ur.), *Церковь в история славянских народов* (195-206), Балканские исследования 17, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Hrenov, I. A. (1969) Istraživanja Instituta za slavistiku Akademije nauka SSSR u oblasti istorije inostranih slovenskih naroda”, *Prilozi za istoriju socijalizma* 6, Beograd, 397-406.
- Искендеров, П. А. (2017) Боснийский узел, у: Никифоров, К. В. (ur.), *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.)* (362-371), Федеральное государственное бюджетное учреждение науки, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Jovanović, M. (1995) Deset godina koje su promenile historiografiju (1985–1994): ruska historiografija o savremenoj istoriji: osnovni tokovi”, *Ruski almanah* 6, Zemun, 292-312.
- Jovanović, M. (2009) Istoriofrafija i kriza, у: Jovanović, M. i Radić, R. *Kriza istorije: srpska istoriofrafija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka* (11-132), Udruženje za društvenu istoriju, Beograd.
- Jovanović, M. (2010) Dve Rusije: o dva dominantna diskursa Rusije u srpskoj javnosti, у: Petrović, Ž. (prir.), *Odnosi Srbije i Rusije na početku XXI veka* (11-17), ISAC Fond, Beograd.
- Кандель, П. Е. (1996) Балканские интересы России: подлинные и мнимые, у: *Россия на Балканах* (9-30), Научные доклады Моск, Центр Карнеги, Москва.
- Kandelj, P. (1999) Ruski interesi na Balkanu: mitovi i realnost, у: Kurjak, J. (ur.), *Ruska politika na Balkanu* (70-78), IMPP, Beograd.
- Кандель, П. Е. (2011) Босния и Герцеговина, ЕС и НАТО, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 77-86.
- Kantor, M. (2015) Sablasti Evrazije, у: Subotić, M. (ur.), *Druga Rusija: kritička misao u savremenoj Rusiji* (63-86), Biblioteka XX vek, Beograd.
- Карасёв, В. Г. (1987) К вопросу о первых боснийско-герцеговинских социалистах, у: Екмеčić, М. (ur.), *Međunarodni naučni skup: Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875. Sarajevo, 13–15. maja 1986.* (83-96), Posebna izdanja 84, Odjeljenje društvenih nauka 20, ANUBiH, Sarajevo.
- Кашуба, М. С. (2000) Этнический аспект становления Боснии и Герцеговины, у: Мартынова, М. Ю. и Николаевна Г. Н. (ur.), *Европа на рубеже третьего тысячелетия: народы и государства* (79-107), Институт этнологии и антропологии РАН, Москва.
- Kizeveter, A. (1928) Slovenofilstvo i evroazijstvo, *Misao* 201–208, Beograd, 1-7.
- Кондрагьева, В. Н. (1959) К вопросу о предпосылках восстания 1858 г. в Боснийской крайне и Посавинье, у: *Ученые записки Института Славяноведения*, т. 18, Москва.
- Кондрагьева, В. Н. (1961) Данные о торговле в Боснии и Герцеговине в 1866–1869 гг., у: *Славянский архив, Сборник статей и материалов*, Москва.
- Кондрагьева, В. Н. (1964) Из истории попытки организации восстания в Герцеговине в 1872 году, у: *Ученые записки Института Славяноведения* (143-164), т. 28, Наука, Москва.
- Кондрагьева, В. Н. (1972) К истории крестьянских требований в Боснии и Герцеговине во второй половине XIX в., у: Никитин, С. А. (ur.), *Славяно-балканские исследования, историография и источниковедение, сборник статей и материалов*, АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, Москва.

- Косик, В. И. (1987) Деятельность рагузского консула К. Д. Петковича во время восстаний южной и юго-восточной Герцеговины конца 50-х – начала 60-х гг. XIX в., у: Екмеčić, М. (ur.), *Međunarodni naučni skup: Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875. Sarajevo, 13–15. maja 1986.* (145-156), Posebna izdanja 84, Odjeljenje društvenih nauka 20, ANUBiH, Sarajevo.
- Косик, В. И. (2004) Лица без национальности: мусульмане в Боснии и Герцеговине, *Славяноведение* 5, Москва, 49-65.
- Косик, В. И. (2014b) Русофильство и русофобство на Балканах XIX–XX вв. (Болгария, Сербия, Россия), *Srpske studije* 5, Beograd, 337-353.
- Kovačević, I. i Ribić, V. (2013) Crvena zora – finalna epizoda hladnog rata, *Etnoantropološki problemi* 8 (4), Beograd, 871-883.
- Ković, M. (2011) Saznanje ili namera: savremena svetska historiografija o Srbima u XIX veku, *Sociologija* 53 (4), Beograd, 401-416.
- Krivokapić Jović, G. (2016) Milorad Ekmečić – istoričar jugoslovenstva, *Tokovi istorije* 1, Beograd, 201-222.
- Kuljić, T. (2002a) Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima, у: Biserko, S. (ur.), *Helsinkiške sveske – Balkanski rašomon – istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ, br. 11* (1-60), Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Kuljić, T. (2005a) Anti-antifašizam, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3, Beograd, 171-184.
- Kuljić, T. (2005b) Mit i istorija na “tržištu”, *Helsinkiška povelja* 85–86, Beograd, 22-33.
- Kurjak, J. (2000) Rusija na Balkanu, *Helsinkiške sveske* 3, Beograd.
- Кузнецов, Д. В. (2008) Распад Югославии (1989–1995 годы) и общественное мнение в странах Запада, *Новая и новейшая история* 3, Москва, 33-50.
- Лукина, Н. В. (2006) Босния и Герцеговина после Дейтона, *Свободная мысль* 2, Москва, 125-138.
- Мартынова, М. Ю. (2014) Боснийцы, бошняки, мусульмане: коллизии идентичностей, у: Плотникова, А. А., Мартынова, М. Ю. и Узенёва, Е. С. (ur.), *Славяне-мусульмане на Балканах: язык, культура, идентичность* (9-62), Москва.
- Matković, S. (2005) Razgovor sa Sergejem Romanenkom, *Časopis za suvremenu povijest* 37 (1), Zagreb, 175-188.
- Мельчакова, К. В. (2012) Первый русский консул в Боснии и Герцеговине А. Ф. Гильфердинг о проблемах славянского населения края, у: *Per aspera... Сборник научных статей победителей конкурса студенческих работ исторического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова* (133-143), Вып. 4, Москва.
- Мельчакова, К. В. (2014) Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях. А. Ф. Гильфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево, *Славянский альманах* 1–2, Москва, 61-73.
- Мельчакова, К. В. (2015a) Проблема женского образования в Боснии. Стака Скендерова: ее жизнь, ее школа, *Известия Самарского научного центра РАН* 3, Самара, 152-157.
- Мельчакова, К. В. (2015b) Проблемы турецкого управления в Боснии, Герцеговине и Старой Сербии глазами русского дипломата, историка и путешественника А. Ф. Гильфердинга, *Государственное управление, Электронный вестник* 50, 207-223.
- Michnik, A. (2009) Verteidigung der Freiheit: Reflexionen über 1989, *Osteuropa* 2–3, Berlin, 9-18.
- Miler, A. (2009a) Istorija imperije i politika pamćenja, *Treći program Radio Beograda* 143–144 (3–4), Beograd, 243-257.

- Milošević, S. (2015) Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije, *Reč* 85, Beograd, 169-181.
- Мирзеханов, В. С. (2014) XIX век в мировой истории: проблемы, подходы, модели времени, у: *Всемирная история, Т. 5. Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации* (3-19), Российская академия наук, Институт всеобщей истории, Москва.
- Мирзоева, С. Г. (2014) Последствия Кавказской войны: черкесы на Балканском полуострове в 60-е гг. XIX в., у: Дзамихов, К. Ф. et al. (ur.), *Кавказская война: события, факты, уроки. Материалы международной научной конференции (г. Нальчик 15–19 октября 2014 г.)* (104-117), Издательский отдел КБИГИ, Нальчик.
- Mladenović, M. i Ponomareva, J. (2016) “Meка моć” Rusije kao uslov uspeha evrozajske integracije, *Srpska politička misao* 1, Beograd, 11-29.
- Морозов, Ю. В. (2000) Балканы в стратегии России, *Современная Европа* 3, Москва, 52-62.
- Морозов, И. С. (2011) Дейтон: пятнадцать лет спустя, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 62-63.
- Naročnicka, N. (1997) Balkan i postvizantijski prostor u centru duhovnog i geopolitičkog suparništva na pragu XXI века, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1, Beograd, 179-195.
- Насонова, С. А. (1998) Дейтонское мирное соглашение по Боснии и Герцеговине, у: *Актуальные проблемы истории XIX–XX века* (49-61), Москва.
- Насонова, С. А. (2010) Эволюция политической системы Боснии и Герцеговины после Дейтона, у: *Проблемы новой и новейшей истории зарубежных стран, Вып. 8* (35-49), Москва.
- Никифоров, К. (2006) Югославский эксперимент, у: Задорожнюк, Э. Г. (ur.), *Власть – общество – реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа, вторая половина XX века* (347-386), Наука, Москва.
- Никифоров, К. (2007) Шестьдесят лет Институту славяноведения РАН, *Славяноведение* 4, Москва, 5-10.
- Никифоров, К. (2008) Институт славяноведения РАН – центр российской славистики, *Архив* 1–2, Beograd, 98-108.
- Никифоров, К. (2010) Социалистическая Югославия в отражении советской и российской историографии, у: *Россия и Сербия глазами историков двух стран* (233-243), Алетейя, Санкт-Петербург.
- Никифоров, К. (2012а) Особенности этнических изменений на Балканах в XX в., *Glas SANU* 16, Beograd, 519-529.
- Никифоров, К. (2017а) 70 лет Институту славяноведения РАН, *Славяноведение* 1, Москва, 3-11.
- Ninković, M. (2015) Константин Владимирович Никифоров, Сербия на Балканах. XX век, Москва 2012, стр. 176, *Istorija 20. века* 2, Beograd, 208-213.
- Пахомова, Л. Ю. (2010) *Боснийский вопрос в русской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Пахомова, Л. Ю. (2009) Анализ причин и характера антиавстрийского выступления в 1881–1882 гг. российскими дипломатами, *Государственное управление, Электронный вестник* 21, 1-9.
- Пахомова, Л. Ю. (2008) Проблема управления новоприсоединенными землями в Новое время. Опыт австро-венгерского управления оккупированными областями – Бо-

- сний и Герцеговиной (1878–1908 гг.), *Государственное управление, Электронный вестник* 16, 1-16.
- Pačić, Ž. (2015) Mi, s rubova Europe: Sumorni jezik i “slavenska duša”, *Poznańskie Studia Slawistyczne* 8, Poznań, 259-281.
- Paščenko, J. С. (2004) А. Романенко: Югославия, Россия и “славянская идея”. Вторая половина XIX – начало XXI века, Москва 2002, *Migracijske i etničke teme* 20 (1), Zagreb, 117-121.
- Perović, L. (2003) Na tragu srpske liberalne tradicije, Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka, u: Nikezić, M. *Srpska krhka vertikala* (8-93), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Perović, L. (2016) Srpsko-ruske istorijske analogije, u: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam...* (55-78), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Petrović, R. (1978) Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu), *Prilozi* 14–15, Sarajevo 371-398.
- Пилипенко, Г. П. (2014) Маркеры идентичности славян-мусульман Санджака, u: Плотникова, А. А., Мартынова, М. Ю. и Узенёва, Е. С. (ur.), *Славяне-мусульмане на Балканах: язык, культура, идентичность* (63-98), Москва.
- Плотникова, А. А. (2014) Этнолингвистическое обследование регионов центральной Боснии, u: Плотникова, А. А., Мартынова, М. Ю. и Узенёва, Е. С. (ur.), *Славяне-мусульмане на Балканах: язык, культура, идентичность* (216-246), Москва.
- Покивайлова, Т. А. (2011) Миграция и иммиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в XVIII–первой половине XX века. Проблемы изучения, u: Tanaşoca, N.-Ş. (ur.), *Les relations de la Russie avec les roumains et avec le sud-est de l'Europe du XVIIIe au XXe siècle, Actes du Colloque international, Bucarest le 14 Septembre 2010* (9-29), Institut des études sud-est européennes – Bibliothèque métropolitaine de Bucarest, Bucureşti.
- Пономарева, Е. Г. (2009) Босния и Герцеговина: государство-фантом, *Свободная мысль* 1, Москва, 69-84.
- Пономарева, Е. Г. (2011а) Босния и Герцеговина: государство без государственности, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 64-76.
- Пономарева, Е. Г. (2011b) Параметры государственной состоятельности: Босния и Герцеговина, *Сравнительная политика* 3, Москва, 86-95.
- Пономарева, Е. Г. (2011c) Ловушки и дилеммы Мирного соглашения, или какое будущее ждет Боснию и Герцеговину?, *Politeia* 2, Banjaluka, 219-233.
- Романарева, J. (2014) Rusija i Republika Srpska: veze naroda i vremena, *Politeia* 4 (8), Banjaluka, 99-101.
- Поплыко, Д. Ф. (1987) Предпосылки и условия развития национально-освободительного движения в Боснии и Герцеговине (1850–1864), u: Ekmečić, M. (ur.), *Međunarodni naučni skup: Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875. Sarajevo, 13–15. maja 1986.* (55-72), Posebna izdanja 84, Odjeljenje društvenih nauka 20, ANUBiH, Sarajevo.
- Popov, N. (2005) Prolegomena za sumrak Evrope, *Letopis matice srpske* 476 (5), Novi Sad, 979-981.
- Rajić, S. (2011) Ruski carizam i samodržavlje na Balkanu – preispitivanje i revizija istoriografije, *Srpske studije* 2, Beograd, 285-286.
- Романенко, С. А. (1994а) Югославия: от “братства и единства” к войне и распаду, u: *Очаги тревоги в Восточной Европе* (248-291), РАН, Москва.

- Романенко, С. А. (1994b) Процесс национального самоопределения народов Средней и Восточной Европы: итоги к концу 20 века, *Migracijske i etničke teme* 10 (3–4), Zagreb 225-249.
- Романенко, С. А. (1996) Судьба Югославии в сознании россиян, *Общественные науки и современность* 6, Москва, 76-87.
- Романенко, С. А. (1997) История и историки в межэтнических конфликтах (Югославия конца 80-х – начала 90-х годов), *Общественные науки и современность* 5, Москва, 54-62.
- Romanenko, S. (1998) Распад Югославии: “заговор” или историческая неизбежность?, *Полития* 2, Москва, 159-178.
- Romanenko, S. (1999) Raspad Jugoslavije i politička elita Rusije, u: Kurjak, J. (ur.), *Ruska politika na Balkanu* (101-115), IMPP, Beograd.
- Романенко, С. (2005) “Что в имени тебе моем?” Независимая Россия и распад Югославии, *Migracijske i etničke teme* 4, Zagreb, 339-364.
- Romanenko, S. A. (2010) Neki problemi i karakteristike ruske politike u regiji Zapadnog Balkana početkom 21. stoljeća, *Demokracija i sigurnost u Jugoistočnoj Evropi* 4–5, Sarajevo, 14-18.
- Силкин, А. А. (2008) Внутриполитические предпосылки заключения соглашения Цветкович-Мачек и формирования Бановины Хорватия (1934–1939 гг.), u: Aleksić, D. (ur.), *Zbornik radova. Međunarodni naučni skup Baničevu u istoriji Srbije* (131-144), Historijski arhiv – Institut za noviju istoriju Srbije, Požarevac – Beograd.
- Silkin, A. (2017) “Velikosrpska hegemonija” i teška sudbina “nesrpskih naroda” u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: od dokumenata Kominterne do savremene ruske historiografije, u: Timofejev, A. J. (ur.), *Srbija i ruska revolucija 1917.: nove teme i izazovi. Tematski zbornik radova* (409-417), Institut za noviju istoriju Srbije – Институт славяноведения российской академии наук, Beograd – Moskva.
- Соколова, Е. Н. (2007) Босния и Герцеговина: опыт несuverенной демократии, *Неприкосновенный запас, Дебаты о культуре и политике* 6 (56), Москва.
- Sovtić, N. (2014) Sećanje na socijalizam između (no)stalgiје и историјског ревизионизма, *Stvar* 6, Novi Sad, 196-209.
- Starkov, B. (1998) Sovjetizacija Balkana kao pokušaj novog stvaranja novog tipa civilizacije prema novim dokumentima ruskih arhiva, *Meridijani* 1, Beograd, 34-42.
- Stojanović, D. (2013) Sećanje protiv istorije: udžbenici istorije kao globalni problem, *Beogradski istorijski glasnik* 4, Beograd, 185-204.
- Субаев, Р. Р. (2015) Балканы и Weltpolitik: к вопросу о причинах Мировой войны, u: Гусев, Н. С. et al. (ur.) *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории* (20-36), Москва.
- Subotić, M. (1995) N. Danilevski: teorija kulturno-istorijskih tipova i slovenofilstvo, *Filozofija i društvo* 7, Beograd, 173-197.
- Subotić, M. (1996) “Ruska ideja” u kontekstu krize postkomunističkog identiteta, *Filozofija i društvo* 9–10, Beograd, 135-144.
- Subotić, M. (2004) *Put Rusije: evroazijsko stanovište*, Plato, Beograd.
- Subotić, M. (2006) Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta, *Filozofija i društvo* 2, Beograd, 201-231.
- Subotić, M. (2009a) Budućnost sovjetske prošlosti: napomene uz izbor tekstova, *Treći program Radio Beograda* 141–142 (1–2), Beograd, 9-29.

- Subotić, M. (2009b) Rusija između imperije i države-nacije: jedno tumačenje, *Treći program Radio Beograda* 143–144 (3–4), Beograd, 203-242.
- Subotić, M. (2011a) Moskva kao Treći Rim: prilog istoriji ruskog mesijanizma (I deo), *Filozofija i društvo* 1, Beograd, 167-192.
- Subotić, M. (2011b) Moskva kao Treći Rim: prilog istoriji ruskog mesijanizma (II deo), *Filozofija i društvo* 2, Beograd, 105-128.
- Subotić, M. (2015) “Druga Rusija”: uvodne napomene, u: Subotić, M. (ur.), *Druga Rusija: kritička misao u savremenoj Rusiji* (8-33), Biblioteka XX vek, Beograd.
- Subotić, M. (2018) Stoleće Oktobra: revolucija i politika istorije, *Etnoantropološki problemi* 13 (2), Beograd, 457-476.
- Suni, R. (2009) Socijalizam, postsocijalizam i normativna vrednost, *Treći program Radio Beograda* 141–142 (1–2), Beograd, 80-107.
- Шемякин, А. Л. (2017) Февральская революция 1917 г., Никола Пашич и Корфская декларация, u: Айрапетов, О. Р. et al. (ur.), *Русский сборник: исследования по истории России, кн. XXII* (233-258), Модест Колеров, Москва.
- Шмелёв, Б. А. (1995) Югославский кризис и Россия, u: Языкова, А. А. (ur.), *Балканы: между прошлым и будущим* (79-91), Апрель-85, Москва.
- Tanasić, N. (2005) Rusija i Zapad: politika, istorija, kultura, *Međunarodni problemi* 57 (3), Beograd, 284-318.
- Terić, I. (1988) Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879–1880), *Prilozi* 24, Sarajevo, 107-130.
- Timofejev, A. (2006) Savremena ruska historiografija o Srbiji, *Tokovi istorije* 3, Beograd, 200-213.
- Timofejev, A. (2012b) Uspon i jadi Ruske imperije: istorija etniciteta, državnosti i staleža, *Godišnjak za društvenu istoriju* 2, Beograd, 105-108.
- Tiuneyev, V. (1999) Federal archival service of Russia in the structure of federal executive authorities, *Arhivski vjesnik* 42, Zagreb, 129-139.
- Traverso, E. (2013) Istorija i sećanje: antinomski par?, u: Raedle, R. i Pisarri, M. (prir.), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44.: priručnik za čitanje grada* (10-29), Milan Radanović, Beograd.
- Vlahović, B. (2008) Nesloga presudila, *Večernje novosti*, Beograd 7. april 2008.
- Вишняков, Я. В. (2011) Боснийский кризис 1908–1909 гг. и славянский вопрос, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 103-111.
- Волков, В. К. (1994) Трагедия Югославии, *Новая и новейшая история* 4–5, Москва, 3-32.
- Волков, В. К. (1996a) Трагедия Югославии, u: Севостьянов, Г. Н. (ur.), *Осмысление истории* (214-254), Просвещение – Учебная литература, Москва.
- Volkova, E. (2012) Od raspada do modernizacije: pitanje o modernim rusko-srpskim odnosima, *Vaština* 32, Priština – Leposavić, 243-264.
- Вреск, С. (2011) “Троянский конь” в социалистическом “лагере”: Советский Союз и Югославия в 1957–1958 гг, *Вестник Пермского университета* 2 (16), Пермь, 130-136.
- Вяземская, Е. К. (1986a) Босния и Герцеговина, u: Достян, И. С. (ur.), *Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70е г. XIX в.*, Наука, Москва.
- Вяземская, Е. К. (1986b) Черногория и восстания 50-х – нач. 60-х гг. XIX в. в Герцеговине и Боснии, u: Виноградов, В. Н. (ur.), *Международные отношения на Балканах 1856–1878.*, Наука, Москва.

- Вяземская, Е. К. (1991) Государственно-правовое положение и политическое развитие Боснии и Герцеговины в 1878–1918 гг., у: Писарев, Ю. А. (ур.), *Балканы в конце XIX начале XX века: очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе (183-197)*, Наука, Москва.
- Вяземская, Е. К. (1995) Босния и Герцеговина во внешнеполитических планах России в 50–70х гг. XIX в., у: Достян И. С. (ур.), *Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.)* (100-118), Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва.
- Вяземская, Е. К. (1997) Босния и Герцеговина между Западом и Востоком (начала XIX в. – 1878), у: Чуркина, И. В. (ур.), *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX в.* (186-200), Индрик, Москва.
- Вяземская, Е. К. (1999) Конфессия и национальность в историческом развитии Боснии и Герцеговины, у: Чуркина, И. В. (ур.), *Роль религии в формировании южнославянских наций* (112-135), Эдиториал УРСС, Москва.
- Вяземская, Е. К. (2002) Некоторые функции конфессии как фактора развития этнонациональных процессов (на примере боснийских мусульман), у: Литаврин, Г. Г. и Гришина Р. П. (ур.), *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этно-политических столкновений XX в.* (204-212), Алетейя, Санкт-Петербург.
- Вяземская, Е. К. (2003) Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века, у: Виноградов, В. Н. et al. (ур.), *В “пороховом погребе Европы” 1878–1914.* (322-359), Индрик, Москва.
- Вяземская, Е. К. (2011) Влияние миграции на территории Боснии и Герцеговины на положение местных этнических групп населения в начале XX века, у: Покивайлова Т. А. (ур.), *Миграция и эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в XVIII–XX вв.: Сохранение национальной идентичности и историко-культурного наследия России* (162-202), Алетейя, Санкт-Петербург.
- Вяземская, Е. К., Искендеров П. А. и Карасёв, А. В. (2012) Босния и Герцеговина в 60–70-е годы XIX века, у: Виноградов, В. Н. (ур.), *История Балкан: Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг.)* (177-191), URSS, Москва.
- Vukić, A. (2009) Rusko preispitivanje prošlosti, у: Haritonović Popov, G. *Tri Staljinova rata* (3-11), Mate d.o.o., Zagreb.
- Забара, В. (2015) Динамика внутривосточного развития Боснии и Герцеговины (1995–2012), *Славяноведение* 5, Москва, 51-58.
- Животич, А. (2011) Боснийско-герцеговинские мусульмане и устаашское движение в эмиграции (1945–1952 гг.), *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 98-102.
- Энгельгардт, Г. Н. (2015) Босния и Герцеговина, у: Никифоров, К. В. (ур.), *Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XX – начале XXI вв. Аспекты общественно-политического развития, Историко-политологический справочник* (76-105), Издание второе, дораб. и дополн., Нестор-История, Москва – Санкт-Петербург.
- Энгельгардт, Г. Н. (2016) Дейтон для боснийских сербов – от поражения к историческому свершению, у: Хаванова, О. В. (ур.), *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте. К 60-летию К. В. Никифорова, Сборник статей* (426-436), Москва.
- Энгельгардт, Г. Н. (2000) Россия и боснийский кризис в 1992 г. Формирование подхода к регулированию, *Славяноведение* 3, Москва, 27-41.

- Энгельгардт, Г. Н. (2011) От арбитража до Округа. Район Брчко в дейтонской Боснии, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 87-97.
- Энтина, Э. Г. (2016) “Ничья земля” Босния: что день грядущий нам готовит?, *Imagines mundi: Альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв.* 9, Сер. Балканика, Вып. 3, Екатеринбург, 193-203.

Internetski izvori

- Amacher, K. Muke savremene Rusije s tradicijama Oktobra. Dostupno na: <http://lemondediplomatique.hr/muke-suvremene-rusije-s-tradicijama-oktobra>.
- Барабанов, О. А. (2018) *Послевоенные формы внешнего вмешательства в кризисные процессы на территории БиГ (1995–2008) и СРЮ (1999–2008)*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Bondarev, N. (2016a) Četnički pokret Draže Mihailovića u svetlu ruske nauke: rehabilitacija je pozitivna, *Nedeljnik*, 17. 7. 2016a. Dostupno na: <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/cetnički-pokret-draže-mihailovića-u-svetlu-ruske-nauke-rehabilitacija-je-pozitivna/>.
- Glas Rusije, (2012) Jelena Guskova: Pokolj u Srebrenici “naručio” Bil Klinton, *Nova srpska politička misao: časopis za političku teoriju i društvena istraživanja*, 11. 7. 2012. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/hronika/jelena-guskova-pokolj-u-srebrenici-narucio-bil-klinton.html?alphabet=l>.
- Krastev, I. (2008) Posthladnoratovska evropska kriza, *Peščanik.net*, 26. novembar 2008., <https://pescanik.net/posthladnoratovska-evropska-kriza>.
- Krastev, I. (2014) Ruski otpor globalizaciji, *Peščanik.net*, 3. decembar 2014. Dostupno na: <http://pescanik.net/ruski-otpor-globalizaciji>.
- Курилла, И. (2016) “Возвращение Сталина”: как понять новую историческую политику?, *RBK*, 2. 6. 2016. Dostupno na: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/02/06/2016/575012a09a7947c17dbc26c8>.
- Миллер, А. (2009b) Россия: власть и история, *Pro et Contra* 3–4, Москва, 6-23. Dostupno na: <https://polit.ru/article/2009/11/25/miller/>.
- Miletić, A. R. (2017) Vidovdanska etika, poturčenjaci i milosnice, *Peščanik.net*, 25. septembar 2017. Dostupno na: <http://pescanik.net/vidovdanska-etika-poturčenjaci-i-milosnice>.
- Пахомова, Л. Ю. (2010) *Боснийский вопрос: в российской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Исторический факультет МГУ, Москва. Dostupno na: <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Pakhomova.pdf>.
- Pečat (2014) Ruski istoričar Nikiforov: Upravo je počela nova faza prekrajanja granica na Balkanu, i zove se “Velika Albanija”, *Web-tribune.com*, 26. oktobra 2014. Dostupno na: http://web-tribune.com/tema_dana/ruski-istoricar-nikiforov-upravo-je-pocela-nova-faza-prekrajanja-granica-na-balkanu-i-zove-se-velika-albanija.
- Пономарева, Е. и Рудов, Г. (2016) “Мягкая сила” как интеграционный ресурс России на евроазиатском пространстве, *Консинтерн*, 6. 1. 2016. Dostupno na: <http://acon15.ru/index.php/ponomareva-e-g/299-myagkaya-sila-kak-integratsionnyj-resurs-rossii-na-evrazijskom-prostranstve>.
- Redakcija Betona (2007) Guskova, Jelena Jurjevna, *Beton* 34, 11. decembar 2007. Dostupno na: <http://www.elektrobeton.net/bulevar-zvezda/guskova-jelena-jurjevna>.

- SRNA (2017) Ponomarjeva: Ideal – federalizacija Srpske i Srbije, *RTRS*, 4. 5. 2017. Dostupno na: <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=251832>.
- Varušić, V. (2017) Revolucija koju bi Rusija najradije zaboravila: kako je “velika socijalistička ruska revolucija” postala “velika ruska tragedija i katastrofa”, *Jutarnji list*, Zagreb 22. oktobar 2017. Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/globus/Globus-svijet/revolucija-koju-bi-rusija-najradije-zaboravila-kako-je-velika-socijalisticka-ruska-revolucija-postala-velika-ruska-tragedija-i-katastrofa/6672330>.
- Veljković, V. (2014a) Prijatelj iz Moskve, *Peščanik.net*, 1. maj 2014. Dostupno na: <http://pescanik.net/prijatelj-iz-moskve>.
- Veljković, V. (2014b) Sveta Rusija, *Peščanik.net*, 28. decembar 2014. Dostupno na: <http://pescanik.net/sveta-rusija>.

Disertacije

- Абрамов, А. В. (2006) *Подходы к урегулированию этнополитических и этнокофессиональных конфликтов на постюгославском пространстве*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук, Москва.
- Груздев, И. С. (2001) *Предпосылки и причины распада Социалистической Федеративной Республики Югославии*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Хортов, А. А. (2011) *Политика США в боснийском конфликте и косовском кризисе*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ярославль.
- Ильина, Г. А. (2002) *Политика России в югославском кризисе 1991–1999 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Насонова, С. А. (2000) *Проблемы мирного урегулирования конфликта в Боснии и Герцеговине, 1992–1995 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Никифоров, К. В. (2000) *Боснийский кризис и позиция России (1992–1995)*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва.
- Смирнов, А. В. (2012) *История становления основных национальных политических сил современной Боснии и Герцеговины*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербург.
- Соколов, А. В. (2008) *Процессы нормализации отношений между бывшими республиками СФРЮ на современном этапе: внешние и внутренние факторы*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук Москва.
- Солодовникова, О. С. (2010) *Социально-политическое развитие Боснии в XII–XIV вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Саратов.
- Энгельгардт, Г. Н. (2015) *Республика Сербская в Боснии и Герцеговине. Возникновение и эволюция (1990–2006 гг.)*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.